

**Національна академія наук України
Інститут історії України**

Г. Касьянов, В. Смолій, О. Толочко

**Україна в російському історичному дискурсі:
проблеми дослідження та інтерпретації**

Київ – 2013

ЗМІСТ

Резюме	3
I. Загальний контекст	6
Західна Європа.....	7
Центрально-Східна Європа, Балкани, Балтія, країни СНД.....	10
II. Українські студії в Росії: інституційний вимір	15
Академічні інститути	18
Університетські центри.....	20
Державні експертно-дослідницькі установи	24
Неурядові дослідницькі організації та інформаційні ресурси.....	24
III. Історія України в російських підручниках та дискусії про «спільне минуле»	29
Шкільна історія в Росії: суспільно-політичний контекст	29
Образ Росії в історіях країн пост-радянського простору	37
Україна в російських шкільних підручниках.....	48
«Спільний підручник».....	52
IV. «Український вектор» історичної політики: держава, академія, суспільство	65
Голодомор	67
– <i>суперечка істориків</i>	68
– <i>суперечка політиків</i>	78
«Важкі питання»: минуле у сьогоденні	92
– <i>ОУН, УПА, українські збройні формування, суперечливі постаті</i>	93
– <i>Конотопська битва, І. Мазепа, Полтавська битва</i>	103
«Київська Русь», «спільна давноруська спадщина» і початки державності	109
– <i>Ладога – перша столиця Русі</i>	111
– <i>1150-ліття російської державності</i>	115
– <i>«Суверенна історія»</i>	118
Рекомендації	125

РЕЗЮМЕ

Предметом аналізу у цій доповіді є образ України в російському історичному дискурсі. Термін «історичний дискурс» означає комплекс сталих, культурно, ідеологічно і політично обумовлених стандартних мовних практик стосовно минулого, які є основою культурних стереотипів, що впливають на формування політичних рішень і дій, на стан суспільної свідомості, на ставлення політиків, аналітиків і ширшого загалу до України та українців.

Автори зосереджуються переважно і передусім на російському матеріалі. Дискурсивні практики, що побутують в українському історіографічному, дидактичному та медійному просторах згадуються винятково для окреслення інтелектуального, культурного і політичного контекстів. Зокрема, думка українських істориків щодо репрезентацій української історії в російському історіографічному та публічному дискурсах згадується в тих випадках, коли йдеться про дискусії та проекти спільних видань. Українська історіографія та образ Росії у ній не є предметом докладного аналізу.

В аналітичній доповіді розглянуто інституційний розвиток українських студій в Росії (створення і функціонування дослідницьких центрів, груп, кафедр, конференції, семінари, колоквіуми). Зазначено, що розвиток українських студій в РФ не належав і не належить до переліку пріоритетних академічних спрямувань і був пов'язаний переважно або з персональними зацікавленнями російських науковців, або з політико-кон'юнктурними моментами (загострення міждержавних відносин, організація політичного впливу і тиску, виборчі кампанії тощо). Розглянуто такі групи інституцій: академічні інститути, університетські центри, державні експертно-дослідницькі установи, неурядові дослідницькі організації та інформаційні ресурси. Відзначено наявність тенденції до створення в Росії формально незалежних неурядових аналітично-

дослідницьких установ, які фінансуються з федерального бюджету і у своїй діяльності реалізують ідеологічні й політичні настанови провідних груп правлячого класу Росії.

В інституційній сфері між Росією і Україною існує своєрідний паритет: кількість російських дослідницьких установ, які зазначають Україну як предмет дослідницьких зацікавлень чи пріоритету, приблизно така ж, як в Україні – установ, які спеціалізуються на Росії. Так само в Україні не існує систематичної, на інституційному рівні, програми російських студій¹, адекватної за масштабом охоплення ролі РФ у регіоні.

Окрему увагу приділено українським сюжетам в російській навчальній літературі для загальноосвітніх шкіл. Розглянуто суспільно-політичний контекст розвитку системи викладання вітчизняної історії в школах Російської Федерації, впливи на неї внутрішньо- та зовнішньополітичних чинників.

Зазначено, що впродовж 2000-х років спостерігалися дві спроби ідеологічної уніфікації, консолідації та централізації шкільної історичної освіти в Росії, започатковані федеральним центром. Реалізація цього завдання маргіналізувала українські сюжети в російській навчальній літературі для школи – зазвичай вони подаються як історичний фон у висвітленні магістральних тем, пов'язаних з реалізацією головного завдання – формування культурної, ідеологічної і політичної лояльності громадян державі, громадянського виховання. Зроблено висновок, що у навчальній і навчально-методичній літературі за наявності її кількісного розмаїття образ України представлено переважно у вигляді сталих культурних стереотипів, подекуди з виразним ідеологічним забарвленням.

¹ Згадаємо кафедру історії Росії Київського національного університету ім. Т. Шевченка, такі ж кафедри в Харківському національному університеті ім. В. Каразіна, Таврійському національному університеті ім. В. Вернадського, Дніпропетровському національному університеті, Кам'янець-Подільському національному університеті ім. І. Огієнка (з дещо екзотичною назвою «кафедра історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін»).

Розглянуто проекти, спрямовані на аналіз та репрезентації образу Росії в навчальній літературі країн-сусідів. Зроблено висновок, що ці проекти мали контрпропагандистський характер і спрямовувалися на реалізацію короткочасних завдань періоду інформаційної конфронтації з державами-сусідами в період «воєн пам'яті» 2007–2010 років.

Проаналізовано досвід реалізації проектів з написання спільних українсько-російських навчальних посібників та суспільні реакції на ці проекти. Зроблено висновок, що такі проекти в їхньому конкретно-історичному вияві і втіленні мають винятково ідеологічно-демонстративне значення і зазвичай є виявом інтересу невеликих груп наукової і державної бюрократії.

Проаналізовано окремі аспекти історичної політики РФ стосовно України у перше десятиліття XXI століття з особливою увагою до періоду 2007–2010 рр. Розглянуто репрезентації образу української історії та історичної політики в політико-ідеологічному, медійному та академічному дискурсах – з особливим наголосом на найбільш контroversійних питаннях минулого: історичні події та їх інтерпретація (Голодомор, український націоналістичний рух, Конотопська, Полтавська битви та ін.), історичні постаті (С. Бандера, І. Мазепа та ін.). Зроблено висновок, що в інформаційному протистоянні щодо оцінки минулого державні та недержавні інституції Росії відігравали проактивну роль, їхні опоненти в Україні перебували у ролі «тих, що виправдовуються».

Ідеологічні репрезентації історичної політики української держави в російському медійному, політико-ідеологічному і частково академічному дискурсах переважно подавалися в контексті «подолання націоналізму» та ідеї «спільності» історичної долі російського та українського народів – з контекстуальним, а іноді і прямим наголосом на дотриманні цієї єдності в сьогоденні. Ці репрезентації будувалися на основі вибіркової, підібраної під певну ідеологему інформації. В медійному і політико-ідеологічному дискурсах переважно ігнорувалася наявність в Україні різних підходів до інтерпретації минулого як на рівні академічних досліджень, так і на рівні медіа. Дозована інформація про такі підходи подавалася переважно як

аргумент стосовно хибності історичної політики в Україні та наявності загроз «співвітчизникам у близькому зарубіжжі».

Констатовано наявність більш зваженої позиції щодо історичної політики в Україні у деяких російських засобах масової інформації (здебільшого ліберального спрямування) та в академічних колах. Зазначено радикальну відмінність між академічним і суспільно-політичним дискурсами.

Водночас проаналізовано діяльність професійних російських істориків, які брали участь в ідеологічних суперечках стосовно інтерпретацій минулого, продемонстроване підпорядкування академічного дискурсу ідеологічному, використання результатів наукових досліджень в ідеологічних суперечках.

Аналітична доповідь завершується практичними рекомендаціями щодо організації подальших досліджень у зазначеній сфері, ролі державних і недержавних установ в реалізації та оцінці історичної політики, зокрема її міжнародних аспектів.

Автори висловлюють подяку О. Міллеру й Т. Таїровій-Яковлевій (Росія) за підтримку у підготовці доповіді, а також О. Андрущуківі за забезпечення організаційного супроводу проекту.

Доповідь підготовлено в рамках дослідницького проекту «Україна в російському історичному дискурсі: політика, наука, освіта», як складову цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України «**Прогнози і моделі соціальної та соціокультурної трансформації українського суспільства у першій чверті ХХІ ст.**» відповідно до розпорядження Президії НАН України від 30.05.2012 року № 371.

I. ЗАГАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ

З кінця 1980-х – у першій декаді 2000-х років спостерігається глобальна тенденція до інтенсивного використання історії (як систематизованої версії знання і уявлень про минуле) у внутрішній політиці, ідеологічних дебатах, юридичних і законодавчих практиках, дипломатичних і воєнних конфліктах. Ця тенденція за наявності певних спільних рис (конфліктогенність, визначна роль культурних стереотипів, політична кон'юнктурність) має

регіональну специфіку. Для кращого розуміння суті процесів, які є предметом нашого спеціального інтересу, ми спочатку розглянемо ширший культурно-політичний контекст у тих регіонах, ситуація в яких впливає на формування історичного дискурсу в Росії та Україні.

Західна Європа

Впродовж 1990-х і на початку 2000-х років у «старій Європі», передусім у країнах Євросоюзу значно активізувалася політика пам'яті (або історична політика²). Основними чинниками, передумовами і складовими цього процесу можна вважати:

- розпад комуністичної системи і виникнення нової геополітичної ситуації (зокрема об'єднання Німеччини та розширення Євросоюзу)
- війна й етнічні чистки на Балканах та
- інституціалізація пам'яті про Голокост та виникнення юридичних казусів щодо «заперечення Голокосту»
- виникнення культурно і соціально ізольованих компактних етнічних імміграційних спільнот у країнах Євросоюзу та невдала реалізація політики мультикультуралізму
- зростання радикального націоналізму.

² Термін «історична політика» (Geschichtspolitik) виник в Німеччині під час «битви істориків» 1980-х – початку 1990-х років у зв'язку з політикою «морально-політичного повороту» Г. Коля. Термін мав негативне означення для дій держави, спрямованих на нав'язування суспільству певної версії історії. На початку 2000-х років у Польщі цей термін (polityka historyczna) набув позитивного значення для істориків правої, націоналістичної орієнтації, близьких до партії братів Качинських «Право і справедливість». Терміни «історична політика» і «політика пам'яті» є змістовно тотожними. Докладніше див.: Историческая политика в XXI веке / Науч. ред. А. Миллер, М. Липман, Москва, 2012; англomовна версія: A. Miller, M. Lipman (eds) *The Convolutions of the Historical Politics*. Budapest – New York, 2012.

В країнах «старої Європи» спостерігалися дві взаємозалежні тенденції: з одного боку, тривала робота щодо впровадження основ культурної, етнічної толерантності, подолання суперечностей щодо трактування складних питань спільної історії на міждержавному рівні (парадигматичними прикладами можна вважати підготовку спільного німецько-французького підручника з історії, роботу міжнародних комісій – польсько-німецької, німецько-французької, реалізацію масштабних проектів під егідою ЮНЕСКО, спрямованих на вироблення спільних рекомендацій щодо викладання історії в школах). Важливою ознакою цього періоду є впровадження викладання історії Голокосту в ряді європейських країн. З іншого – як на національному, так і на міжнародному рівнях спостерігалася радикалізація історичної політики – від впровадження в ряді країн Європи кримінальної відповідальності за заперечення чи баналізацію злочинів нацизму (у зв'язку з Голокостом), або за заперечення геноциду вірмен під час Першої світової війни (Франція), – до спроб впровадження загальноєвропейського законодавства щодо заперечення геноциду в часи Другої світової війни, від ухвалення рішень про засудження нацизму і сталінізму, до дебатів щодо комеморативної політики на рівні ООН.

Цей процес охопив навіть наднаціональні організації. Як приклад, можна згадати декілька найбільш резонансних подій.

1. Пропозиція запровадити загальноєвропейське законодавство (для членів ЄС) щодо криміналізації заперечення чи тривіалізації злочинів геноциду та військових злочинів (2007–2008) та дискусії довкола цього³.

2. Резолюція Європейського парламенту від 2 квітня 2009 р. «Про європейську свідомість і тоталітаризм»⁴, в якій визнавалася спільність спадщини нацизму, сталінізму, комуністичного і

³ Докладніше: Hayden Robert M. “Genocide Denial” Laws as Secular Heresy: A Critical Analysis with Reference to Bosnia // *Slavic Review* 67, no. 2 (Summer 2008), pp. 384–407.

⁴ European Parliament resolution of 2 April 2009 on European conscience and totalitarianism // <http://www.europarl.europa.eu> (режим доступу 20 жовтня 2012).

нацистського режимів, тобто вони фактично проголошувалися явищами однотипними. Ця резолюція, а також запровадження з 2009 р. загальноєвропейського дня пам'яті жертв нацизму і сталінізму (23 серпня, в річницю пакту Ріббентропа – Молотова) викликали нервову реакцію вищого політичного керівництва Росії та російської дипломатії.

3. Ухвалення у листопаді 2012 р. резолюції III Комітету ООН (процес підготовки і узгодження тривав у 2008–2011 рр.) про глорифікацію нацизму і недопущення певних практик, що посилюють сучасні форми расизму, расової дискримінації та відповідної нетерпимості. В резолюцію⁵ було «упаковано» зусилля російської дипломатії з дискредитації дій урядів Латвії та Естонії, де відбувалося вшанування учасників національних збройних підрозділів СС («легіонерів») та демонтаж і перенесення пам'ятників радянським солдатам.

Посилення політичного та юридичного компонентів в історичній політиці та формуванні історичної пам'яті викликало протидію інтелектуалів і професійних істориків практично в усіх країнах Європи та інших регіонів світу. У жовтні 2008 р. було оприлюднено *Apellez des Blois* (Блуаське звернення) групи провідних французьких істориків, спрямоване проти політизації історії та нав'язування політичних догм професійній історіографії.

Впродовж півроку до звернення і руху під гаслом «Свободу історії!» приєдналися тисячі професійних істориків з усього світу⁶, зокрема і з України. Така популярність ініціативи французьких істориків та масштаб її підтримки засвідчують злободенність проблеми не лише в європейському, а й у глобальному масштабі.

⁵ Див. текст резолюції: <http://www.derechos.org/nizkor/espana/doc/nazismo3en.html> (режим доступу 15 березня 2013).

⁶ Див. інтернет-ресурс руху <http://www.lph-asso.fr/> – містить кореспонденцію з Росії та України.

Центрально-Східна Європа, Балкани, Балтія, країни СНД

У цих регіонах звернення до проблем історичної пам'яті та розвиток історичної політики пов'язувався з такими чинниками:

- крах комуністичної системи та потреба перегляду комуністичного минулого под гаслами «подолання спадщини комунізму»
- політика люстрації (Чеська Республіка, Східна Німеччина, Польща, Болгарія, Албанія, Румунія, Литва, Словаччина)
- інституціоналізація політики пам'яті (створення відповідних інституцій – інститутів національної пам'яті, комісій, меморіальних місць, комплексів, музеїв, інших «місць пам'яті»)
- повернення до реалізації завдання побудови «національної держави» – як контртези комуністичному минулому та самоствердження «нових» політичних еліт
- активне використання проблем минулого у політичній боротьбі («вживання та зловживання історією» – use and abuse of history)
- криза національних ідентичностей, пов'язана з розширенням Євросоюзу та відповідними зрушеннями у сфері економічного, політичного і культурного суверенітету.

Впродовж 1990-х років в більшості країн посткомуністичної Європи та колишнього Радянського Союзу встановилися і перетворилися на частину офіційної історичної пам'яті певні версії історичного минулого, які відповідали завданням «держав, що націоналізуються» (nationalizing states, R. Brubaker). Ішлося передусім про створення або відновлення стандартного мастернативу (тобто окремої історії певної нації) за зразками, створеними ще у XIX столітті. Зазвичай держави підтримували таку лінію повернення до «історичної справедливості». Єдиним винятком можна вважати Росію, де «парад суверенітетів» національних історіографій у деяких суб'єктах федерації міг спричинити (і подеколи спричинив) відцентрові тенденції, які легко можна було транслювати з мови академічних дебатів у мову політичного сепаратизму і усамотійнення.

Відтак у Росії повернення до класичних схем епохи націоналізму де-факто перетворилося на подвійний процес: у деяких суб'єктах федерації (наприклад Татарстан, Башкортостан) у 1990-х роках спостерігався виразний процес відновлення місцевих національних мастер-нарративів, базованих на ідеї окремішності, самобутності національної історії та заперечення імперського і радянського минулого як перешкод для нормального розвитку власної нації. З іншого – відновлювався і отримував статус офіційного інтеграційний нарратив, базований на ідеї наднаціональної держави – чи то у вигляді імперії, чи то у вигляді радянської форми федерації.

Російський правлячий клас мав реалізувати власний проект модерності – побудови громадянської нації, в якому одночасно була б присутня ідея етно-культурного російського ядра та суспільно-політичної єдності народів і націй, які гуртуються довкола нього, і при цьому є рівноправними суб'єктами націєтворення.

В цьому сенсі з'ясування відносин з сусідами стосовно спільного минулого мало надзвичайно велике значення. І Україна посідала у цьому процесі чільне місце, адже саме з нею у Росії були «у спільному володінні» надзвичайно важливі історичні простори, які відігравали неабияку роль у російській історичній свідомості (згадаємо хоча б Київську Русь або Крим і Севастополь). У цьому контексті «від'єднання» історій неслов'янських імперських окраїн (Закавказзя, Прибалтики, Середньої Азії) не зачіпало центральних сюжетів і смислів російської історії – її початків, сенсу, культурної і духовної ідентичності тощо, – як століттям раніше безболісно минуло зникнення з історіографічного горизонту Польщі та Фінляндії. У певному розумінні російська історія поверталася до дорадянського стану.

Натомість утворення України і формування національного нарративу української історії вочевидь належали до числа явищ цілковито іншого порядку. Утвердження української національної історії заперечувало не просто радянські, великою мірою делегітимізовані інтерпретації минулого, але самі основи

російської історичної схеми, як вона виникла на початку XIX ст. й існувала протягом наступних двох століть.

В основі уявлень про історію України лежала так звана «парадигма єдності». Її можна окреслити так: українське минуле неможливо концептуалізувати як самостійний, окремий від російського історичний досвід. Перебування територій майбутньої України у складі інших, ніж Росія, державних утворень – Великого князівства Литовського і Речі Посполитої – було тимчасовим і неприродним станом, спричиненим найбільшою катастрофою середньовіччя: монгольським завоюванням Східної Європи у XIII ст. Входження Лівобережної України до складу Росії у середині XVII ст. виглядає тут як відновлення нормального порядку речей, як і поділи Польщі кінця XVIII ст., після яких нарешті усі «східнослов'янські землі» об'єднуються у складі єдиної держави. Тобто, реставрується той стан природної етнічної та територіальної єдності, в якому історія перебувала в часи Київської Русі. Зворотним боком подібних уявлень виявлялося, що й історію Росії надзвичайно важко концептуалізувати у відриві від української.

До цього додалася та обставина, що, на відміну від України, де протягом післявоєнного періоду регулярно видавалися офіційні версії історії, зрештою канонізовані у багатотомній «Історії Української РСР» у 8 томах (10 книгах) (1977–1979 рр.), падіння Радянського Союзу застало Росію без власного «великого наративу». – цю роль традиційно виконувала «Історія СРСР з найдавніших часів». Отже, динаміка взаємин двох історіографій вперше змінилася: російська історія мала реагувати і опонувати усталеному наративу української історії, який, попри всю суперечливість та ідеологічну спрямованість радянської схеми, існував як цілісна версія минулого, і тотальний перехід на рейки концепції М. Грушевського лише підсилив цю обставину. Певний час відсутність «нової» версії компенсувалася перевиданням багатотомних нарисів, створених у XIX ст.: С.М. Соловйова, В.Й. Ключевського та ін. Однак це не заступило головного надзавдання: створення нового, сучасного великого наративу. Це завдання фатально провокувало суперечки з сусідами, які

виконували його у свій спосіб і з якими треба було ділити колись спільне минуле.

Націоналізація історії, з одного боку, сприяла мобілізації «титультних» етнічних спільнот та стала важливим чинником краху комуністичної системи і постання нових/старих держав, з іншого – спричинила появу конфліктних версій історії, в яких минуле власної нації (держави) поставало як етнічно ексклюзивна, лінійна історія, усі трагедії котрої пов'язані з історичною несправедливістю, джерелом якої зазвичай вважався найближчий сусід та/або Росія/Радянський Союз.

Кінець 1990-х – початок 2000-х років – це наростання конфліктів як всередині новопосталих держав, так і між ними, конфліктів, основою яких є суперечливі моменти національних/«націоналізованих» історій. Лише для прикладу можна згадати конфлікти з питань трактування історії між Росією і Україною, Росією і Польщею та країнами Балтії, Україною і Польщею, Вірменією та Азербайджаном, Таджикистаном і Узбекистаном, Білоруссю та Литвою.

Варто зазначити, що у переважній більшості країн пострадянського та посткомуністичного простору образ Росії й Радянського Союзу подавався переважно у негативному контексті: крізь призму імперського домінування та у рамках вульгаризованого постколоніального дискурсу. Це було пов'язано з намаганнями ідеологічного і політичного самоствердження політичних і культурних еліт, іноді з процесом «декомунізації» та подоланням спадщини тоталітаризму, переписуванням історії відповідно до завдань побудови культурно й ідеологічно гомогенних спільнот – Росія з її історичною спадщиною виступала у зручній ролі стереотипного Іншого, на якого можна покласти провину за сучасні негаразди, породжені як її роллю у минулому, так і її діями у сучасності.

Водночас зусилля російського вищого політичного керівництва, спрямовані на відовлення провідної (а нерідко і домінуючої) ролі Російської Федерації у регіоні, війна у Чечні, позиція Росії у внутрішньополітичних конфліктах в Грузії, політика щодо «співгромадян» у «ближньому зарубіжжі», політичні і навіть територіальні конфлікти з сусідами (Україна,

країни Балтії, Польща), інформаційно-культурна і економічна експансія (аж до дипломатичних і торговельно-товарних воєн) сприяли підживленню і посиленню антиросійських настроїв певної частини громадянства і політикуму у державах-сусідах. Це, своєю чергою, справляло серйозний вплив на свідомість російських політиків, культурних діячів, дослідників та ширшого загалу, викликаючи не лише відповідні реакції, але й спонукаючи до маніпуляцій суспільною свідомістю, необхідних для ідеологічної та політичної мобілізації певних секторів суспільства.

Усі згадані чинники і обставини слід враховувати, розглядаючи проблему України в російському історичному дискурсі 1990–2000-х років.

II. УКРАЇНСЬКІ СТУДІЇ В РОСІЇ: ІНСТИТУЦІЙНИЙ ВИМІР

Українські студії – комплекс дослідницьких практик, спрямованих на збір, аналіз та інтерпретацію інформації про історію, культуру, економіку та соціально-політичне життя України. В цьому розділі буде розглянуто наукові центри і дослідницькі підрозділи, які прямо артикулювали історію України як сферу дослідницьких інтересів, або здійснювали проекти, пов'язані з налагодженням діалогу та співпраці між російськими та українськими істориками. Ми не розглядатимемо інституцій та установ, що спеціалізуються на дослідженнях української філології та лінгвістики, або ж здійснюють аналітично-експертну діяльність політологічного, політико-економічного чи бізнесового характеру.

До 1991 р. дослідницькі установи Москви вважалися «головними» чи «провідними» в історичних та історіографічних дослідженнях. Українські дослідники мали зосереджуватися на «регіональних» аспектах загальносоюзних тем, які формулювалися у союзному центрі. Крім того, російських дослідників не заохочували звертатися до «регіональних сюжетів», зокрема і до українських, це було прерогативою науковців з УРСР.

Це зумовило провінціалізацію українських історичних та історіографічних студій в Україні, до того ж вони не мали самостійного статусу, а здійснювалися в рамках дисципліни і наукової спеціальності «Історія СРСР». Своєю чергою, такий стан справ зумовив мінімальний інтерес російських істориків до українських сюжетів, які, до того ж, вписувалися в загальну ідеологію з'ясування «регіональних особливостей» загально-історичної закономірності – руху до безкласової та наднаціональної «нової історичної спільноти – радянського народу».

Українські студії в Росії як окрема сфера наукового, викладацького та експертного інтересу формувалися та набували інституційного втілення впродовж 1990 – початку 2000-х років, при чому саме перша декада 2000-х засвідчує сплеск досліджень і наукових обмінів, присвячених саме історії України.

Період 1990-х років характеризувався розривом регулярних наукових контактів між Україною та Росією і зміною формату цих відносин. Окремі контакти на персональному рівні зберігалися, іноді російські історики брали участь у конференціях, що відбувалися в Україні, а українські – у Росії Найбільш знаковими подіями цього періоду можна вважати дві великих конференції⁷. Перебіг дискусій на них засвідчив наявність щонайменше трьох ґрунтовних проблем у налагодженні діалогу між російськими та українськими дослідниками:

- по-перше, способи та методологію відокремлення «української» та «російської» частин цієї колись спільної історії
- по-друге, розбіжності в системі понять та визначень
- по-третє, надмірну політизацію академічного дискурсу.

Спорадичні академічні контакти українських та російських істориків спостерігалися під час конгресів Міжнародної асоціації українців (1990, 1993, 1996, 1999, 2002 роки).

Обмеження контактів і наукових зв'язків було зумовлено з одного боку, інфраструктурною кризою науки (як частиною загальної соціально-економічної кризи) та відповідними обмеженнями в мобільності науковців, з іншого – розбіжностями інтересів. В Україні гуманітаристика (і передусім історія/ історіографія) у змістовій складовій зосередилася на забезпеченні ідеологічних запитів національно-державного будівництва та інституційному самоствердженні, тривала «суверенізація» історичних студій.

У Росії так само відбувалося інституційне переоформлення гуманітаристики з одночасними спробами переосмислення як

⁷ Див.: Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки: Міжнародна наукова конференція. Київ, 9–10 вересня 1993 р. Матеріали. — К., 1995. Інтернет – ресурс: <http://www.history.org.ua/?litera&id=5608&navStart=12> (режим доступу 12 січня 2013 р.); Конференція «Россия – Украина. История взаимоотношений» відбулася в Інституті слов'язнавства та балканістики у травні 1996 р. Матеріали: Россия – Украина. История взаимоотношений. Москва, 1997. Інтернет-ресурс: <http://litopys.org.ua/vzaimo/vz.htm> (режим доступу 20 березня 2012 р.).

світоглядних і методологічних засад історієписання⁸, так і з намаганнями реконцептуалізувати історію Росії як таку та знайти її місце у загальносвітовому історичному процесі за умов нової геополітичної реальності та «вибуху» регіональних і національних історій в суб'єктах федерації (докладніше про це – у наступних розділах. – Авт.)

На початку 2000-х років спостерігалось поновлення і поживлення інституційних контактів між науковими й експертними спільнотами України та Росії. У 2001 р. було укладено угоду між Інститутом історії України НАНУ та Інститутом загальної історії РАН, на основі якої у 2002 р. розпочала роботу українсько-російська комісія істориків.

Того ж року у серпні у Чернігові відбулася велика міжнародна конференція «Україна – Росія: діалог історіографій», де фактично вперше після 1991 р. формат обміну думками і результатами досліджень між українськими істориками (як з України, так і з діаспори) та їх російськими колегами витримувалось майже вийняткову у рамках академічного дискурсу⁹. У Москві відбулася конференція «Росія і Україна в європейському культурному просторі», де вперше було порушено проблему «гострих питань» у шкільних підручниках двох країн.

У травні 2003 р. у Москві було створено Російську асоціацію українців¹⁰, яка стала членом Міжнародної асоціації українців (створеної у 1989 р.).

⁸ У цьому сенсі показовими є дискусії на сторінках журналів «Вопросы истории» (1991–1992 дискусію було розпочато статтею А. Гуревича), «Новая и новейшая история» (1991 – 1996), «Отечественная история» (1997–1998).

⁹ Україна – Росія: діалог історіографій: Матеріали міжнар. наук. конф. / Редкол.: В. Ф. Верстюк (відп. ред.), В. М. Бойко (відп. секр.), С. А. Лепявко, С. М. Плохій. Ін-т історії України НАН України, Канад. ін-т укр. студій Альбертського ун-ту (Едмонтон), Сіверський ін-т регіон. дослідж. – Київ; Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2007. – 256 с.

¹⁰ Асоціація об'єднує 24 вчених переважно з Москви і Санкт-Петербурга (один член РАУ живе в Удмуртії, один – в Єкатеринбурзі). Див.: <http://mau-nau.org.ua/private/nau/rosia/nau3.htm> (режим доступу 11 грудня 2012 р.).

Впродовж першого десятиліття 2000-х років у Росії, поперше, усталився інтерес до України як окремого суб'єкта історії та об'єкта історичних досліджень (іншими словами, остаточно було визнано «суверенність» української історії), по-друге, склалася відносно стабільна мережа державних і недержавних дослідницьких інституцій з чітко артикульованим і сталим інтересом до історії України.

Наведемо короткий огляд цих інституцій, їх дослідницьких інтересів стосовно України та науково-дослідницької діяльності за такими розділами:

- академічні інститути
- університетські центри
- державні експертно-дослідницькі установи
- неурядові дослідницькі організації та інформаційні ресурси.

Академічні інститути

Інститут слов'янознавства РАН, відділ східного слов'янства
Завідувач відділу - доктор історичних наук О. Борисенко
Інтернет – ресурс <http://www.vostslavia.narod.ru/>

Основним напрямом роботи відділу зазначено «етнополітичні і культурні процеси на землях України і Білорусії у XVI–XX століттях в російському, загальнослов'янському та історико-науковому контексті».

Провідним дослідником української тематики є завідувачка відділу О. Борисенко, яка спеціалізується на проблемах історії України XX ст.

Основні праці: *Феномен советской украинизации*. М., 2006;
Русские об Украине и украинцах. М., 2012.

Наукові співробітники Ю. Лабинцев та Л. Щавинська спеціалізуються на проблемах історії культури і Білорусії ранньомодерного періоду, С. Лукашова є автором розвідок з історії України XVIII ст.

Відділ виступає організатором і співорганізатором семінарів, конференцій і круглих столів, присвячених історії України.

Зокрема, у листопаді 2006 р. проведено круглий стіл «Украина и Россия: общность и особенности цивилизационных процессов в исторической перспективе» (7 листопада 2006 р., Москва); 21 – 27 березня 2007 р. проведено конференцію «Украинцы и русские: братья? соседи? конкуренты? Украинцы глазами русских, русские глазами украинцев. XIV – XXI вв.»¹¹. За матеріалами цих збірань підготовлено збірку «Украина и украинцы: образы, представления, стереотипы. Русские и украинцы во взаимном общении и восприятии» (Москва, 2008).

Інститут Європи РАН, центр українських студій

Інтернет-ресурс <http://www.ieras.ru>

Центр створено у 2004 р. у складі відділу східноєвропейських досліджень. Роботу центру забезпечує один дослідник: В. Мироненко, колишній перший секретар ЛКСМУ (1983–1986) та ВЛКСМ (1986–1990). Центр спеціалізується на дослідженнях політичних і соціально-економічних процесів в Україні після 1991 р. (на персональному сайті В. Мироненка зазначено також «Інститут України»).

Основні публікації (В. Мироненко):

«История российско-украинских отношений (1991–2001 гг.). Историографический очерк» (Інтернет-доступ: <http://vimironenko.narod.ru/sci/sci0002/sci0002.htm>);

Политическое влияние России на Украине (1991–2011 гг.) // Доклады Института Европы РАН, № 273, М., 2011.

Інститут виступав співорганізатором декількох наукових конференцій разом з Інститутом слов'янознавства РАН та центром україністики і білорусистики історичного факультету МДУ ім. М. Ломоносова.

Інститут загальної історії РАН

Інтернет-ресурс <http://www.igh.ru>

Найпотужніша в Росії науково-дослідницька установа, в якій працювали вчені зі світовим ім'ям та репутацією. ІЗІ РАН не

¹¹ Інформація про конференцію: http://old.inslav.ru/konf_ukr.html (режим доступу 27 жовтня 2012 р.)

здійснює спеціальних досліджень з історії України. Однак саме ця установа була ініціатором створення російсько-української комісії істориків (2002, 2010) та активним промоутером спільних російсько-українських проектів, зокрема видання популярного курсу з історії Росії українською мовою (2007) та створення спільного навчального посібника з історії України для вчителів історії (видано у 2012 р.).

Інститут був співорганізатором (спільно з Інститутом історії України НАН та українськими університетами) літніх шкіл для молодих істориків-науковців. У 2003 – 2004 рр. було проведено літні школи у Переяславі-Хмельницькому та в Кам'янці-Подільському у двосторонньому (українсько-російському форматі). У 2006–2009 рр. такі школи (за участі українських молодих істориків) проводилися вже у форматі «літніх шкіл СНД».

Університетські центри

Центр україністики і білорусистики історичного факультету Московського державного університету ім. М. Ломоносова

Інтернет-ресурс: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/index.html>

Директор – доктор історичних наук М. Дмитрієв

Центр створено у травні 1991 р. Перший штатний співробітник з'явився у 2003 р. Центр спеціалізується переважно на історії релігії та церкви, однак в середині 2000-х років активізувалася робота щодо проблем історії ХХ століття (значною мірою – завдяки наявності фінансової грантової підтримки).

У 2007–2011 роках центр був організатором і співорганізатором конференцій, круглих столів і колоквиумів, спрямованих на організацію безпосереднього діалогу між фахівцями Росії і України зі «спірних питань» історії ХХ століття:

– круглий стіл «Голод 1932–1933 годов: «геноцид українського народу» или общая трагедия народов СССР?» (10 грудня 2007 р.)

Матеріали: http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/golod_final.htm;

– російсько-українська конференція «Украина и Россия: история и образ истории» (3–5 квітня 2008, спільно з Інститутом Європи РАН) в рамках проекту «Украина и Россия: история и образ истории»

Програма конференції:

<http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/UkrBel02.pdf>

В рамках конференції було проведено дискусії на такі теми:

- Когда украинцы стали украинцами, а русские – русскими? Складывание украинского, великорусского и общерусского самосознания в Средние века и Новое время

Матеріали: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/ukrros.htm>

- Как поделить Гоголя? Русская, великорусская и украинская культура в XIX–XX вв.

Матеріали: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/gogol.htm>

- Украина и Россия в 1917–1945 гг.: вместе или порознь?

Матеріали:

<http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/nowozytnosc.htm>

- Почему и насколько пути Украины и России разошлись в 1991 – 2008 гг.?

Матеріали:

<http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/nowoczesnosc.htm>

- Украинская и российская интеллигенция сегодня: перспективы и трудности диалога

Матеріали: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/inteligencia.htm>;

- дискусія «Украина и Россия в 1917–1922 гг.: социальное и национальное в революции» (13 листопада 2008 р., спільно з Інститутом Європи РАН, відділом східного слов'янства)

Матеріали: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/nov2008.htm>;

- дискусія «Национальный вопрос, национализм и интернационализм в общественной жизни России и Украины (1950-е – 1980-е годы)» (2 жовтня 2008, спільно з Інститутом Європи РАН);

- міжнародна конференція «Православие Украины и Московской Руси в XV–XVII вв: общее и различное» (10–11 вересня 2009 р.)

Програма: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/orthodoxy.htm>;

– міжнародний симпозіум «XX век, Украина и Россия: история и образ истории» (28–30 жовтня 2009 р.). Симпозіум було презентовано організаторами як логічне продовження конференції «Украина и Россия: история и образ истории»

Матеріали: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/dwwiek.htm>;

– круглий стіл «Украина между Польшей и Россией в XIX веке: спорные вопросы» (11 грудня 2011 р.). Обговорення книги Д. Бовуа «Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине 1793–1914 гг.» (М., 2011).

– семінар «Национальное", "этническое" и "этнонациональное" в культуре Украины и России в XIX в.» (15 червня 2010 р., у співпраці з Інститутом Європи РАН). Серед проблем, що розглядалися: понятійна «арматура» російського, «русского» та українського націоналізмів.

Центр здійснював викладання спеціального курсу «Ключевые и спорные проблемы истории Украины XIV–XIX веков» у 1992, 2000, 2003–2005 рр. (викладали М. Дмитрієв, Б. Флоря, А. Турилова, С. Лукашова, М. Клопова, О. Борисенко, М. Лекинен, Б. Серова, К. Федевич, виступали західні дослідники).

Інформаційно-аналітичний центр з вивчення суспільно-політичних процесів на пострадянському просторі при кафедрі історії країн ближнього зарубіжжя історичного факультету МДУ ім М. Ломоносова

Інтернет-ресурс: <http://www.ia-centr.r>

Центр займається винятково політологічними проектами, переважно пов'язаними з Середньою Азією. Сайт центру містить поточну інформацію про соціально-політичні процеси в Україні.

Російський державний гуманітарний університет

Інтернет-ресурс: <http://rsuh.ru>

В університеті не ведуться дослідження з української історії, хоча в межах окремих історичних навчальних курсів викладається й історія України (в рамках спеціальності «Міжнародні відносини»). Більший наголос робиться на організаційно-координаційній роботі. За ініціативою РДГУ було відновлено роботу Російської асоціації українських студій (у

листопаді 2010 р. в університеті відбулася її конференція). Здійснюються студентські обміни з історичними факультетами декількох українських університетів (Донецького національного, Дніпропетровського національного, Харківського національного). Ректор університету чл.-кор. РАН Є. Пивовар є членом російсько-української комісії істориків.

У 2010 р. університет проголосив «Українську ініціативу», спрямовану на поживалення контактів з українськими гуманітаріями та інтенсифікацію розвитку українських студій в Росії.

У 2010 р. було аносоване видання навчального посібника «История Украины с 1991 года по настоящее время», на даний момент його доля невідома.

Центр вивчення історії України Санкт-Петербурзького державного університету

Директор – доктор історичних наук Т. Таїрова-Яковлева, провідний російський спеціаліст з історії України ранньомодерного часу та козаччини

Інтернет-ресурс <http://spbu.ru/science/nauchcenters/history>
(сторінка порожня). Сторінка «В контакте»
<http://vk.com/club32306483>

Центр створено у 2004 р. рішенням вченої ради історичного факультету. Зусилля центру спрямовуються у двох основних напрямках: популяризація й викладання українських студій (історія) в Санкт-Петербурзі та дослідницько-археографічна діяльність. Залежно від наявності фінансування центр проводить щорічні Шевченківські читання, на які запрошуються фахівці-історики з України.

Археографічна діяльність центру фокусується на виданні документів ранньомодерного часу. Оpubліковано збірку «Гетман Иван Мазепа. Документы из собраний Санкт-Петербурга» (СПб., 2007). Готується до випуску збірка описів фонду «Малороссийского приказа» Російського державного архіву давніх актів, спільно з Інститутом історії України НАНУ ведеться робота над підготовкою академічного видання «Літопису» С. Величка.

Разом з Інститутом загальної історії РАН підготовлено «Историю Украины»¹².

Державні експертно-дослідницькі установи

Російський інститут стратегічних досліджень

Інтернет-ресурс <http://www.riss.ru>

Створений у 1992 р. при президенті РФ. За статутом основним завданням інституту є «інформаційно-аналітичне забезпечення федеральних органів державної влади у формуванні стратегічних напрямів державної політики у сфері забезпечення національної безпеки»¹³. Український напрям і інституті забезпечено центром дослідження проблем ближнього зарубіжжя.

Директор центру – доктор історичних наук Т. Гузенкова (докторська дисертація: «Верховная Рада в 1991–2001 гг. Историческое развитие новейшего парламентаризма на Украине 1991–2001»). Вона ж головний експерт центру в українських питаннях. Т. Гузенкова є автором ряду аналітичних статей з історичної політики в Україні (зокрема про образ Росії в українській навчальній літературі) та автором монографії про Ю. Тимошенко¹⁴.

Коментарі та аналітичні огляди інституту щодо України переважно витримано в дусі «пильнування» геополітичних інтересів російського вищого політичного керівництва.

Неурядові дослідницькі організації та інформаційні ресурси

Асоціація дослідників російського суспільства XXI

Інтернет-ресурс: <http://www.airo-xxi.ru>

¹² Автори дякують Т. Таїровій-Яковлеві за надану інформацію.

¹³ http://www.riss.ru/images/pdf/ustav_docs/ustav.pdf (режим доступу 22 березня 2013 р.).

¹⁴ Гузенкова Т.С. Антропология власти: Юлия Тимошенко. – М., 2010.

Створено у 1993 р., з цього ж часу користується фінансовою підтримкою німецького фонду Ф. Науманна. Керівник асоціації – кандидат історичних наук (1987) Г. Бордюгов. Організація має міжнародне визнання, керується Міжнародною радою.

Серед дослідницьких пріоритетів асоціації: проблеми історіографії та переписування історії на пострадянському просторі після 1991 р. З 1998 р. здійснюється дослідницький проект «Национальные истории на постсоветском пространстве» (конференції, круглі столи, видання книжок).

Найбільш відомі видання в рамках цього проекту:

Национальные истории в советском и постсоветских государствах / Под редакцией К. Аймермахера, Г. Бордюгова. Предисловие Ф. Бомсдорфа. Изд. 2-е, испр. и дополн. – М.: Фонд Фридриха Науманна, АИРО-XX, 2003 (перевидання книги 1999 р.);

Национальные истории на постсоветском пространстве – II / Под редакцией Ф. Бомсдорфа, Г. Бордюгова. – М.: Фонд Фридриха Науманна, АИРО-XXI, 2009.

Интернет – доступ до обох видань: <http://www.airo-xxi.ru/natsistorii>.

Асоціація також бере активну участь у переосмисленні російської історії, виведенні її за рамки традиційного державницького нарративу, запровадженні критичної саморефлексії у дослідженнях історії Росії. Асоціацією видано три випуски тематичної збірки «Исторические исследования в России»¹⁵, які досить репрезентативно відображають різні аспекти переосмислення і переписування російської історії після 1991 р.

Асоціація підтримує контакти з українськими науковцями і періодично співпрацює з ними у дослідницьких проектах.

Інститут країн СНД (Інститут діаспори й інтеграції)

Интернет-ресурс: www.materik.ru

¹⁵ Исторические исследования в России. М., 1996; Исторические исследования в России – II: Семь лет спустя. М. 2003; Исторические исследования в России – III: Пятнадцать лет спустя. М., 2011.

Створений у 1996 р. за ініціативою депутата Державної думи Росії, нинішнього члена партії «Единая Россия» К. Затуліна.

Мета діяльності інституту сформульована так: «Основною метою Інституту є визначення і наукове забезпечення російських інтересів на території колишнього СРСР. З цією метою здійснюється комплексне вивчення процесів, що відбуваються у нових державах – колишніх союзних республіках, прогнозування їх внутрішньої та зовнішньої політики, розробка моделей економічної, політичної, військової й культурної інтеграції на пострадянському просторі»¹⁶.

З 2007 р., інститут видав 72 номери інформаційно-аналітичного моніторингу «Украина», в яких висвітлюються, зокрема, і питання історичної політики.

Інтернет-доступ: <http://www.materik.ru/institute/library/books/detail.php?ID=3493>

У складі інституту діє відділ України і Криму, у 2006 р. у Києві відкрито філію центру, яку очолює В. Корнилов, випускник історичного факультету Донецького національного університету, автор книги «Донецко-Криворожская республика: Расстрелянная мечта» (Харків, 2011).

Інтернет-ресурс філії: <http://cis.org.ua>

Інститут забезпечує інформаційно-аналітичну підтримку діяльності федеральних органів державної влади РФ та здійснює активну пропагандистську й інформаційну діяльність в дусі ідеології «русского мира» на території України. Директор інституту К. Затулін тричі (1996, 2006, 2008) був оголошений персоною нон-грата в Україні.

Журнал «Ab Imperio»

Заснований 2000 р. у Казані росіянами-випускниками Центральноєвропейського університету (Будапешт).

Інтернет ресурс: www.abimperio.net

Місію журналу сформульовано так:

- «Розвиток проблематики нової імперської історії;

¹⁶ Інститут стран СНГ: История и повседневная деятельность // <http://www.materik.ru/institute/about/> (режим доступу 22 березня 2013 р.).

- Запровадження найновіших досягнень у вивченні історії та теорії націоналізму в академічне середовище колишнього СРСР;
- Створення умов для вивчення та обговорення історії й теорії національностей (включно з російською) колишнього радянського регіону для дослідників із різних країн світу;
- Створення органа, через який вітчизняні дослідники могли би спілкуватися з міжнародною аудиторією.
- Участь у процесі формування нових професійних стандартів соціальних та гуманітарних наук, у реформуванні системи вищої освіти в галузі соціальних та гуманітарних наук».

Редакційна рада складається з відомих дослідників історії Росії та України з міжнародним ім'ям. Журнал постійно публікує дослідження з історії України, зокрема й ті, що стосуються політики пам'яті та проблем розвитку історіографії. Загалом науковий рівень публікацій з української історії оцінюється фахівцями як високий, журнал дотримується міжнародних академічних стандартів.

Інтернет-ресурс polit.ru (полит.ру)

Започаткований у лютому 1998 р., зареєстрований у грудні 2003 р. Питання історії, зокрема історичної політики на пострадянському просторі висвітлюються в новинах, експертних коментарях, відеолекціях, стенограмах публічних лекцій. Ресурс дотримується зваженої редакційної політики, якість матеріалів з історії України, їх науково-експертний рівень зазвичай відповідають високим академічним стандартам.

У 2009 р. було започатковано подібний ресурс в Україні (Київ): polit.ua. Так само практикуються лекції з історії України та з питань історичної політики (матеріали публікуються у вигляді стенограм та відео). Одна з тем: «Боротьба за історію».

Фонд «Історична пам'ять»

Заснований 2008 р. Метою фонду зазначено «сприяння об'єктивним науковим дослідженням актуальних сторінок російської та східноєвропейської історії ХХ ст.»¹⁷.

¹⁷ <http://www.historyfoundation.ru/ru/about.php> (режим доступу 10 травня 2013 р.).

Директор фонду – випускник Російського державного гуманітарного університету Олександр Дюков.

Інтернет-ресурс: <http://www.historyfoundation.ru/>

Фонд видає «Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований».

Будучи недержавною організацією фонд бере активну участь у реалізації офіційної історичної політики Російської Федерації.

Найвідоміше видання фонду в Україні: «Второстепенный враг: ОУН, УПА и решение «еврейского вопроса» (М.: REGNUM, 2008) – докладне і добре документоване дослідження на підтримку загальновідомої тези про участь ОУН та УПА у знищенні євреїв і на спростування положення про відсутність антисемітизму в ідеології та діях цих організацій.

III. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В РОСІЙСЬКИХ ПІДРУЧНИКАХ ТА ДИСКУСІЇ ПРО «СПІЛЬНЕ МИНУЛЕ»

У цьому розділі буде розглянуто три теми: суспільно-політичний контекст розвитку історичної освіти в Російській Федерації, образи української історії на сторінках російських підручників та реакції російських експертів на висвітлення ролі Росії в національних історіях на пострадянському просторі. Перша тема є необхідним тлом для аналізу двох інших.

Автори не претендують на вичерпність дослідження, ідеться про визначення основних тенденцій у висвітленні історії України в російській навчальній шкільній літературі, передусім у курсі історії Росії.

Шкільна історія в Росії: суспільно-політичний контекст

У розвитку навчального книговидання та шкільного курсу з історії Росії (нинішня офіційна назва курсу та підручників, рекомендованих і допущених до використання у навчальному процесі – «Історія Росії»)¹⁸ впродовж 1990–2000-х років спостерігається виразна боротьба двох тенденцій: з одного боку, держава, центральний уряд і частина суспільства прагнуть ідеологічної уніфікації змісту історичної освіти, покладаючи в основу цієї уніфікації ідею російської державності та лояльності громадян федеративній державі – на підставі ряду базових об'єднавчих історичних міфів та символів. Російський етнічний націоналізм у цій схемі якщо і присутній, то здебільшого в контексті.

З іншого, певні сегменти суспільства, передусім ті, що орієнтовані на ліберально-демократичні цінності, намагаються відстоювати змістову й дидактичну поліваріантність у викладанні

¹⁸ Історія Росії з найдавніших часів до сучасності викладається з 6 по 9 класи, потім курс повторюється у 10–11 класах (з вищим рівнем складності для профільних шкіл). Додатково викладається (як складова загальної програми) історичне краєзнавство (історія рідного краю).

історії та плекання лояльності до демократичних цінностей, свободи особистості, критичного мислення. Зрозуміло, між двома зазначеними полюсами існують гібридні й перехідні типи навчального матеріалу, які намагаються поєднати виховання критичного мислення з індоктринацією в душі державницької лояльності.

Ситуація ускладнюється наявністю культурно відцентрових тенденцій в деяких суб'єктах федерації, які особливо виразно проявилися у 1990-х роках (достатньо згадати «суверенізацію» історіографії та історичної освіти в Татарстані, Башкортостані, деяких республіках Північного Кавказу).

До цього додамо і кризу російської ідентичності, пов'язану з втратою ролі світової держави, необхідністю побудови громадянської нації та з'ясуванням відносин з найближчими сусідами: серед останніх Україна та українці з їхніми незалежницькими устремліннями виглядали чи не найбільш дражливим чинником як для значної частини політиків, так і для досить великих сегментів суспільства.

З початку 2000-х років спостерігається посилення першої тенденції, яке супроводжується не лише ідеологічним тиском (аж до висловлювань політиків з найвищих ешелонів влади і перших осіб держави), а й адміністративно-управлінськими рішеннями та діями. При цьому професійна спільнота істориків і суспільство неоднозначно реагують на цю тенденцію, вона не отримує серйозної підтримки, навіть більше, наражається на прихований і відвертий опір впливових сегментів суспільства.

Спостерігається і певна невідповідність між згаданим ідеологічним тиском та його результатами. Висловлювання і рекомендації перших осіб держави стосовно проблем досліджень і викладання історії не стають автоматичним керівництвом до дії, досить часто реакція академічної і освітньої бюрократії обмежується різноманітними деклараціями та імітаціями дій, які до того ж нерідко опосередковані матеріальними і статусними міркуваннями невеликих груп інтересу та впливу (серед найвідоміших прикладів – «комісія Медведєва», див. далі).

Суперечності між цими двома тенденціями періодично проявляються на поверхні суспільного життя. У 2003 р. навіть

стався відкритий публічний конфлікт. У грудні було позбавлено дозвільного грифу Міністерства освіти РФ підручник І. Долуського «Отечественная история XX века» (для 10–11 класів). Висловлювалися різні припущення щодо цього рішення, найбільш поширені: політичні мотиви (у підручнику містилися проблемні завдання з антипутінськими висловами), прояв нечесної конкуренції (комерційно успішний підручник нібито намагалися знищити конкуренти шляхом політичного доносу). Попри позбавлення дозвільного грифу, підручник і надалі використовувався у навчально-виховному процесі в школах, що засвідчує неспроможність держави тотально ідеологічно контролювати сферу освіти.

Ситуацію опосередковано прокоментував сам президент В. Путін, заявивши, що сучасні підручники для шкіл і вишів не повинні ставати майданчиком для нової політичної та ідеологічної боротьби. «[...] В цих підручниках мають викладатися факти історії, вони повинні виховувати почуття гордості за свою історію, свою країну»¹⁹.

У 2004 р. було запроваджено федеральний компонент державного освітнього стандарту, історична складова якого повинна була виконувати роль інтегруючого чинника у визначенні мети і завдань шкільної історичної освіти. Стандарт містив дуже загальні формулювання, які напряду не регламентували ідеологічну складову викладання історії і встановлювали граничний мінімум знань і навичок, які мали опанувати учні. У шкільній освіті встановлено градацію змістової частини стандарту: федеральна складова (визначено федеральним урядом), регіональна складова (встановлюється суб'єктом федерації), складова на вибір навчального закладу. За твердженням оглядачів, співвідношення цих складових з 1990-х років було таким: 60:30:10%²⁰.

¹⁹ Путин: школьные учебники – не площадка для политической борьбы, с истории «надо снять всю шелуху и пену» // newsru.com (режим доступа 5 грудня 2012 р.).

²⁰ Vaillant Janet Revised...Again: The Politics of History // PERSPECTIVE, Volume 14, No 4 (June-July 2004).

У 2009 р. після семіричних пробних тестувань в Росії було запроваджено єдиний державний іспит (російська аббревіатура – ЕГЭ), який також не виконував якоїсь ідеологічно уніфікуючої функції. Щоправда, тодішній президент Д. Медведєв виступив із застереженням щодо того, що завдання ЕГЭ не повинні містити інтелектуальних «пасток», і мають бути розраховані на середньостатистичного учня²¹. Запровадження ЕГЭ, утім, мало позначилося на очікуваній уніфікації змісту шкільної історичної освіти.

У середині першого десятиліття 2000-х років спостерігається активізація дискусій стосовно проблем історичної освіти та історичної політики в Росії. У червні 2007 р. відбулася всеросійська конференція викладачів історії та суспільних дисциплін, з учасниками якої зустрівся президент В. Путін. Торкаючись проблем історичної освіти, він наголосив на особливій відповідальності видавців за зміст навчальної літератури: «Освітні стандарти тут мають бути обов'язково забезпечені. Причому я маю на увазі саме стандарти освіти, а не стандартизацію мислення. Я не кажу про те, що всіх треба “зачесати” за єдиним стандартом, як це було за панування однієї ідеології. Зрозуміло, що у підручниках можуть і мають викладатися різні погляди на проблеми суспільного розвитку, але освітні стандарти якості мають якимось бути забезпечені. І в навчальних посібниках, якщо вже викладаються якісь позиції, якісь підходи та оцінки, має бути представлено альтернативний погляд, а не нав'язуватися якимось тільки одне бачення, скажімо, ходу та результатів Великої Вітчизняної війни, що абсолютно неприпустимо, навіть часом буває образливо для нашого народу»²².

²¹ Медведєв: в заданиях по истории ЕГЭ не должно быть вопросов с элементами провокации http://www.ng.ru/politics/2009-03-19/3_Medvedev.html (режим доступу 19 квітня 2013 р.).

²² Президент России. Официальный сайт. 21 июня 2007 года, Ново-Огарево. Стенографический отчет о встрече с делегатами Всероссийской конференции преподавателей гуманитарных и общественных

Президент Росії водночас пояснив своє розуміння причин негараздів з підручниками, які, на його думку, не відповідали державним інтересам у сфері історичної освіти: «Розумієте, багато підручників пишуть люди, які працюють на іноземні гранти. То вони й виконують польку-бабочку, яку замовляють ті, хто платить. Розумієте? І потрапляють, на жаль, в школи, потрапляють у виші»²³. Такі зауваження досить чітко сигналізували бажані зміни в ідеологічному наповненні шкільної історичної освіти: консолідація ідеологічного простору під протекторатом і організаційно-фінансовим контролем держави та витіснення з нього всіх, хто такому контролю не піддавався.

На згаданій конференції на найвищому рівні (адміністрація президента) було презентовано посібник для учителів²⁴, який негайно викликав гострі публічні дискусії: як обставинами його «проштовхування» як зразкового навчального посібника (книгу було підготовлено колективом авторів на замовлення адміністрації президента), так і змістом: містив неприховану апологію правління В. Путіна, фактично виправдовувалися методи дій І. Сталіна (хоча й визнавалися екстремі його правління). Розділ, присвячений періоду правління В. Путіна, мав назву, яка викликала величезну кількість критичних коментарів: «Суверенна демократія».

Цікаво й те, що негайно після конференції Державна дума Росії внесла зміни до закону РФ «Про освіту» (від 1992 р.)²⁵, які були сприйняті як намагання подальшої централізації контролю федеральних органів виконавчої влади за виданням навчальної літератури (йшлося не так про ідеологію, як про контроль за

наук // <http://archive.kremlin.ru/text/appears/2007/06/135323.shtml> (режим доступу 18 квітня 2013 р.).

²³ Там само.

²⁴ Филиппов А.В. Новейшая история России, 1945–2006 гг.: Кн. для учителя / А.В. Филиппов. — М.: Просвещение, 2007. — 494 с.

²⁵ Федеральный закон Российской Федерации от 21 июля 2007 г. № 194-ФЗ «О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации в связи с установлением обязательности общего образования» // <http://www.rg.ru/2007/07/25/obrazovanie-izmeneniadok.html> (режим доступу 10 жовтня 2012 р.).

прибутковою сферою). Щоправда, це мало позначилось на системі навчального книговидання в ідеологічному сенсі – йшлося радше про перерозподіл доступу до державного фінансування навчальної літератури. В Росії і надалі спостерігається величезне розмаїття підручників і навчальних посібників з історії, хоча й доволі формальне. За словами голови комітету з освіти Державної думи та голови правління фонду «Русский мир» В. Никонова, в Росії на 2013 р. нараховувалося 238 назв підручників і посібників з історії (всесвітньої та вітчизняної), але 70% учнів навчалось за 14, при чому відмінність у змісті між ними – мінімальна²⁶.

За даними Федерального освітнього порталу, у федеральному переліку підручників з історії Росії, рекомендованих профільним міністерством до використання у школі, наводиться 37 підручників для 6–9 класів та 16 – для 10–11 класів (базовий та профільний рівні)²⁷. До них слід додати ще 7 підручників для 6 – 9 класів з грифом «Допущено» (базовий рівень) та 3 підручника для 10–11 класів (профільний рівень)²⁸. Така кількість підручників насправді не обов'язково означає тематичне та інтерпретаційне розмаїття: досить часто в різних підручниках можна зустріти прізвище одного й того самого автора. Зокрема, серед понад як 30 авторів підручників, рекомендованих профільним міністерством, один і той самий автор/співавтор у

²⁶ Клушина Л. Каким должен быть единый учебник истории? // <http://www.russkiymir.ru/russkiymir/ru/publications/articles/article1057-kakim-dolzen-but-edinuy-uchebnik-istorii.html> (режим доступу 23 квітня 2013 р.).

²⁷ Підраховано за: Федеральный перечень учебников, рекомендованных Министерством образования и науки Российской Федерации к использованию в образовательном процессе в общеобразовательных учреждениях на 2012/2013 учебный год // http://www.edu.ru/db/mo/Data/d_11/prm2885-1.pdf (режим доступу 24 квітня 2013 р.).

²⁸ Федеральный перечень учебников, допущенных Министерством образования и науки Российской Федерации к использованию в образовательном процессе в общеобразовательных учреждениях на 2012/2013 учебный год // http://www.edu.ru/db/mo/Data/d_11/prm2885-2.pdf (режим доступу 24 квітня 2013 р.).

різних підручниках зустрічається 7 (А. Сахаров, як автор чи редактор), інший – 9 (О. Данилов, як автор і співавтор) разів.

Питання про зміст історичної освіти знову опинилося на поверхні суспільного життя з приходом В. Путіна на чергову президентську каденцію. Цього разу проблема ідеологічної уніфікації була поставлена в контекст територіально-культурної єдності Російської Федерації. На засіданні Ради з міжнаціональних відносин (лютий 2013 р.) В. Путін зазначив, що підручники з історії мають бути «розраховані на різний вік, але побудовані в рамках єдиної концепції, в рамках логіки безперервної російської історії, взаємозв'язку усіх її етапів, поваги до всіх сторінок нашого минулого». Підручники для школи, додав він, «мають бути написані доброю російською мовою і не повинні мати внутрішніх суперечностей та подвійних трактувань»²⁹.

Пізніше, у березні 2013 р., виступаючи на конференції Загальноросійського народного фронту³⁰, В. Путін заявив: «Я повністю згоден з тим, що має бути якась канонічна версія нашої історії. Якщо ми справді будемо на сході вивчати одну історію, на Уралі – другу, а в європейській частині – третю, це в цілому може зруйнувати – і напевно буде руйнувати – єдиний гуманітарний простір нашої багатонаціональної нації, якщо дозволите так висловитися. І якийсь єдиний канонічний підхід до основних, фундаментально важливих для нашої країни історичних епох має бути, і це має знайти відображення в єдиному підручнику. Нічого поганого я тут не бачу»³¹.

При цьому він повторив міркування щодо необхідності навчати школярів мислити і зіставляти різні трактування

²⁹ В России напишут новый учебник истории // Дни.ру (режим доступу 15 квітня 2013 р.).

³⁰ Коаліція політичних та громадських організацій, створена у травні 2011 р. за ініціативою В. Путіна, на той час прем'єр-міністра РФ, фактично парасолькова структура, яка підпорядковує членів коаліції президентській партії «Єдина Росія». Станом на кінець 2012 р. організація не була зареєстрована Міністерством юстиції РФ.

³¹ Путин призвал создать единый «канонический» учебник истории // www.ntv.ru/novosti/536176/#ixzz2Oxnjl78F (режим доступу 30 березня 2013 р.).

історичних подій – вже звичний варіант вживання ліберальної риторики на тлі цілеспрямованих дій щодо консолідації, централізації та уніфікації ідеологічного простору у сфері громадянського виховання.

Створення концепції нового підручника президент доручив Міністерству освіти РФ та Російській академії наук – спільно зі щойно відновленим Російським історичним товариством та Російським військово-історичним товариством – неурядовими організаціями виразно патріотичного профілю³².

Подальші дискусії засвідчили, що президентську ініціативу сприйняли по-різному як фахові історики, так і різні сегменти суспільства.

Директор Інституту російської історії РАН Ю. Петров беззастережно підтримав президентську настанову – передусім в контексті подолання суперечності регіональних національних історій і загальноросійської. Зауваживши, що регіональні підручники (в Росії – 83 суб'єкти федерації) не завжди проходять федеральну експертизу, він наголосив: «Росія – країна з єдиною історією. Вона розширювалася, приєднувала до себе нові території, нові народи. Але, хочу підкреслити, жоден народ у цій державі не зник. Усі збереглися і багато з них, натомість, перейшли на інший ступінь розвитку. Тому говорити про ущемлення прав якихось етносів, педалювати історичні образи, пов'язані з минулими подіями, – це шлях конфронтації, і аж ніяк не гармонізації міжнаціональних відносин. Перед нами вибір: культивувати місцевий псевдопатріотизм або ж розв'язувати завдання згуртування єдиної російської нації, де головною ідентичністю людини є її належність до Росії, країни з єдиною історією та єдиною долею?»³³.

³² В.Путин поручил подготовить единые учебники истории для средней школы // <http://www.rbc.ru/rbcfreenews/20130412153358.shtml> (режим доступу 23 квітня 2013 р.).

³³ «Пора прекратить гражданскую войну в умах». О едином учебнике истории <http://maxpark.com/user/611136197/content/1915931> (режим доступу 19 квітня 2013 р.).

Інші історики зрозуміли сигнал від президента як заклик до створення єдиного концептуального простору у федеральному компоненті історичної освіти, але зі збереженням різних підручників для різних вікових категорій та з різним змістовим навантаженням (наприклад, для загальної школи і профільної) – таку позицію було сформульовано головою Російського історичного товариства (а також спікером Державної думи Росії) С. Нарішкіним. Так само потрактував слова президента директор Інституту загальної історії РАН та голова Асоціації учителів історії і суспільствознавства О. Чубар'ян³⁴.

Реальне наповнення президентських побажань практичними діями ще попереду, але вже виникли проблеми: і з рекрутуванням кандидатур на написання єдиної концепції, якій мали би відповідати підручники «нового покоління», і зі змістом цієї концепції, і з визначенням конкретних авторів майбутніх підручників³⁵. Учасники процесу ще пам'ятають дискусії довкола неофіційно офіційного навчального посібника О. Філіпова.

Образ Росії в історіях країн пострадянського простору

Аналіз того, як образ Росії репрезентований в підручниках пострадянських країн є необхідним тлом для розуміння позицій, дій та висловлювань тих груп інтересів і впливу в освітньому та академічному середовищі, які зробили «захист національних інтересів» у сфері історіографії та історичної освіти одним з головних джерел піднесення свого професійного, суспільного і, нерідко, матеріального статусу. Їхні дії можна трактувати у двох основних площинах: як захисну реакцію на те, що відбувається в академічному й освітньому просторах держав-сусідів, з якими Росія має спільне минуле, і як проактивну позицію, мета якої – вплинути на відповідні процеси у сусідів.

³⁴ Медіа-покриття теми за березень — квітень 2013 р. див. на інтернет — сторінці Асоціації учителів історії та суспільствознавства РФ: <http://school.historians.ru/?cat=23> (режим доступу 21 квітня 2013 р.).

³⁵ Конохова К. Единый учебник по истории: Кто напишет — ученые, учителя или звезды? // Комсомольская правда, 2013, 12 апреля.

Ці міркування є особливо важливими для розуміння подій довкола проектів, пов'язаних з ідеєю «спільного підручника» чи «спільного посібника».

Зрозуміло, що в усіх пострадянських країнах у науково-освітньому середовищі існують відповідники таких груп інтересів і впливу. Головна відмінність між ними полягає в тому, що в Росії ці групи користуються потужною фінансовою та адміністративною підтримкою центральних державних структур, тоді як в Україні така підтримка є не гарантованою, а в тих випадках, коли вона існує, є вкрай обмеженою.

Упродовж 1990-х років у національних історіографіях колишніх радянських республік увиразнилася тенденція до зображення спільного радянського/імперського чи комуністичного минулого як історії російської імперської експансії та національного пригноблення. Таке бачення власного минулого було зумовлене становленням чи відновленням національних історичних міфологій, де власна нація органічно посідала місце жертви агресивного сусіда.

Інструменталізація історії вимагала пояснення нинішніх негараздів трагедіями минулого, образ Іншого зазвичай редукувався до найближчого агресора-експансіоніста – в цьому контексті Росія (як фізична основа імперії, як епіцентр комуністичної ідеології та практики і як засновниця та спадкоємець СРСР) була найзручнішим об'єктом відповідних референцій. У 1990-х роках фактично всі «периферії» колишнього СРСР (і навіть деякі суб'єкти Російської Федерації) пройшли етап прихованої або відвертої росієфобії у викладанні національних історій (за винятком Білорусі та, певною мірою, Вірменії)³⁶. Якщо йдеться про Україну, усі зовнішні оглядачі та деякі вітчизняні дослідники констатували наявність виразної етноцентричної версії національної історії з елементами етнічно-

³⁶ Можна знайти подібні приклади постколоніального (чи постімперського) синдрому і в інших регіонах. Класична праця на тему переписування «підручничкової» історії та моделювання її під політико-ідеологічну кон'юнктуру: Ferro M. Comment on raconte l'histoire aux enfants, Paris, 1981.

культурної ексклюзивності та культурних стереотипів щодо образу Іншого, які містили ксенофобські обертони³⁷.

З початку 2000-х років спостерігається процес переосмислення образу Іншого в національних історіях і, зокрема, ролі Росії та росіян. Крайнощі «націоналізації» історії та її інструменталізації усвідомлюються частиною професійної спільноти³⁸, відповідно об'єктом критики стають крайнощі подання образу Іншого в підручниках (як прояви культурної, етнічної нетерпимості, етнокультурних стереотипів). Хоча назагал ревізія домінантного національного/націоналістичного

³⁷ Див.: Яковенко Н. Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії // Дух і літера. 1998. № 34; Українська історична дидактика: міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії). Зб. наук. ст. / За ред. М. Телус, Ю. Шаповала. К., 2000; Гончаренко Н., Кушнар'ова М. Школа іншування // Критика. 2001. №4; Popson Nancy. The Ukrainian History Textbooks: Introducing Children to the 'Ukrainian Nation'. Nationalities Papers, Vol. 29, No.2, 2001; Касьянов Г. Націогенеза українців у сучасній історіографії: версії // Схід–Захід (Харків). 2001, №2; Janmaat Jan G. Identity Construction and Education: The History of Ukraine in Soviet and Post-Soviet Schoolbooks. In: Kuzio T., D'Aniery P., (eds). Nation-Building and National Security in Ukraine. Westport: Praeger, 2002; Вітчизняна історія в школах і вузах України: останнє десятиріччя: Зб. мат. семінару Київського проекту Інституту Кеннана та Інституту історії України, 3 жовтня 2002 р. К., 2002; Портнов А. Terra hostica. Образ России в украинских школьных учебниках истории после 1991 года Неприкосновенный запас, 2004, N4(36); Касьянов Г. Націоналізація історії та образ Іншого: Україна і посткомуністичний простір // Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації (Матеріали міжнародної наукової конференції, Київ, 15–16 грудня 2005 року). К.: Інститут історії НАН України, 2008.

³⁸ Див., наприклад: Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації. К.: Інститут історії НАН України, 2008; Национальные истории на постсоветском пространстве – II Под ред. Ф. Бомсдорфа, Г. Бордюгова. М., 2009; Современные учебники истории на Южном Кавказе / Любош Весели (ред.), Prague, 2009; Підручник з історії: проблеми толерантності. Чернівці, 2012.

нарративу у навчальній літературі відбувається дуже повільно – як внаслідок інституційної інерції, так і через зовнішні обставини.

Серед них варто згадати передусім політику Росії у «ближньому зарубіжжі», спрямовану на активну культурно-ідеологічну присутність (найвідоміший приклад – фонд «Русский мир»³⁹ або діяльність федеральної агенції «Россотрудничество») – яку в країнах діяльності фонду академічні, освітні та культурні групи інтересу/впливу нерідко і беззаставно сприймають як культурно-ідеологічну експансію. Окремі вияви цієї політики поряд з комерційно обумовленою експансією російськомовної поп-культури серйозно підживлюють як радикально-націоналістичні течії в країнах пострадянського простору, так і недовірливе ставлення до ініціатив співпраці, артикульованих російською стороною.

Варто ще раз згадати і про політичну інструменталізацію історії всередині країн посткомуністичного простору, і в міжнародних відносинах. Зразковим прикладом можуть слугувати «історичні війни» Росії з сусідами (Польщею, країнами Балтії, Україною) у 2007–2010 роках та конфлікти довкола історичної пам'яті в Україні, які зусиллями політиків з різних таборів набувають виразно регіонального забарвлення.

Усе це спричиняє стійкість ряду етнокультурних і політичних стереотипів стосовно Росії як у навчальній літературі, так і у викладанні національних історій на пострадянському просторі.

Із кінця 1990-х років спостерігається дедалі більша увага російських дослідників до висвітлення образу Росії у шкільних курсах історії країн-сусідів, передусім пострадянського простору, і зокрема, України. У вже згаданому виданні Асоціації істориків Росії «Національні історії в радянській і пострадянських державах» (1999) Т. Гузенкова охарактеризувала магістральну змістово-інтерпретаційну лінію українських підручників як «стратегію етнозахисного націоналізму»⁴⁰. При цьому авторка

³⁹ Докладніше про цю організацію див. її офіційний сайт: <http://www.russskiymir.ru>

⁴⁰ Гузенкова Т. Этнонациональные проблемы в учебниках по истории (на примере Украины, Беларуси и некоторых республик Российской

наголошувала на тому, що «український етнозахисний націоналізм чималою мірою ґрунтується на запереченні Росії та російської історії, особливо радянської»⁴¹.

Через понад десять років подібного висновку, але з намаганнями зрозуміти і пояснити природу явища, дійшов британський дослідник Я. Г. Янмаат, цього разу на основі аналізу більш репрезентативної кількості підручників (виданих у 1994–2004 рр.): «Найбільш виразна риса підручників, – це одностайне засудження чужоземного правителя – Росії у часи до Жовтневої революції та Радянського Союзу після неї. [...] Винятково критичні описи чужоземної влади очевидно відображають прагнення знайти солідне обґрунтування української державності та забезпечити міцне почуття патріотизму серед молоді. Заклик очевидний: процвітання та свободу українському народові гарантує лише незалежна українська держава [...] У цьому сенсі описи чужої влади в підручниках несуть серйозну націоналістичну упередженість»⁴².

Наприкінці першого десятиліття 2000-х років під час «історичних воєн» Росії з сусідами увага до репрезентацій образу Росії в національних історіях пострадянських країн посилилась. У травні 2009 р. указом тодішнього президента Росії Д. Медведєва було створено президентську комісію з протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії⁴³.

Федерации) // Национальные истории в советском и постсоветских государствах / Под ред. К. Аймермахера, Г. Бордюгова. М., 2003 (2 вид.). С. 114 – 135.

⁴¹ Там само.

⁴² Janmaat G. The Ethnic 'Other' in Ukrainian History Textbooks: The Case of Russia and the Russians // Історична освіта в полікультурному суспільстві: Матеріали міжнародного круглого столу (Київ, 14 липня 2010 р.) / Упор. О. Андрощук, О. Заплотинська. К., 2011.

⁴³ Указ Президента Российской Федерации «О Комиссии при Президенте Российской Федерации по противодействию попыткам фальсификации истории в ущерб интересам России // document.kremlin.ru/doc.asp?ID=052421 (режим доступу 20 червня 2011 р.). Переважна більшість активної професійної спільноти російських істориків (за винятком тих, хто був ініціатором її створення) сприйняла

У практичній площині наміри, задекларовані у діяльності комісії, проявилися у двох діях. У вересні 2011 р. комісія (це було її четверте засідання за два роки) рекомендувала внести зміни до державного освітнього стандарту з історії. У січні 2012 р., з'явився наказ Міністерства освіти і науки Росії про внесення змін у федеральний компонент державних освітніх стандартів (базовий і профільний рівні). У тексті запропонованих змін містилися, зокрема, і такі положення: «Небезпека фальсифікації минулого Росії в сучасних умовах. [...] Фальсифікація новітньої історії Росії – загроза національній безпеці країни» (йшлося про період 1991–2003 рр.)⁴⁴.

Більш конкретний вплив створення згаданої комісії на предмет, який нас цікавить, простежується у появі нових досліджень «підручничкової» історії на пострадянському просторі – хоча у нас немає даних, які б засвідчували прямий безпосередній зв'язок між появою «комісії Медведєва» і публікаціями, про які йтиметься далі. Впродовж 2010–2012 рр. з'явилося чотири видання на цю тематику⁴⁵, усі було витримано у дусі контрпропаганди.

створення комісії неприязно: частина публічно висловилася з цього приводу, частина вдалася до пасивного опору. Д. Медведєв ліквідував комісію у лютому 2012 р., під кінець своєї президентської каденції.

⁴⁴ О внесении изменений в федеральный компонент государственных образовательных стандартов начального общего, основного общего и среднего (полного) общего образования, утвержденный приказом Министерства образования Российской Федерации от 5 марта 2004 г. // http://www.edu.ru/db/mo/Data/d_12/m39.pdf (режим доступа 30 квітня 2013 р.).

⁴⁵ Освещение общей истории России и постсоветских стран в школьных учебниках истории новых независимых государств / Данилов А. А., Филиппов А. В. (ред). М., 2009; История России и новых независимых государств в школьных учебниках: Книга для учителя/ Под ред. А. А. Данилова, А. В. Филиппова. М., 2010 (ці дві книги є майже ідентичними за змістом, першу видано як доповідь Національної лабораторії зовнішньої політики, другу — як посібник для учителів. Цікаво, що перше видання було здійснене коштом Фонду підготовки кадрового резерву під тематичним пріоритетом «Формирование у

Попри те, що згадані видання були результатом досить масштабного проекту (лише в рамках проекту зі спільної історії Росії та нових незалежних держав було проаналізовано 187 шкільних підручників з 12 країн⁴⁶) їхня ідеологічна складова значно підважує академічну (яка взагалі зберігається радше для проформи). В усіх домінує конфронтаційний дискурс, спрямований на спростування «націоналістичних міфів».

У дослідженні «Висвітлення спільної історії Росії...» представлено найбільш репрезентативний склад підручників з історії України (проаналізовано 21 підручник для 5–11 класів). Важливим є й те, що об'єктом дослідження були підручники «нового покоління», видані в 2005–2008 роках. Щоправда, підручники для 9–11 класів, представлені у звіті – це перевидання попередніх книжок. Автори дослідження зосередилися на таких темах⁴⁷:

- система викладання історії в школах;
- походження націй і держав, давність національної історії;
- перші контакти з Росією та росіянами (тут українських сюжетів немає);
- інкорпорація до складу Росії;
- оцінка періоду перебування у складі дореволюційної Росії;

молодежи неконфронтационных, интеграционных взглядов на историю в России и странахпостсоветского пространства»); Прибалтика и Средняя Азия в составе Российской империи и СССР: мифы современных учебников постсоветских стран и реальность социально-экономических подсчетов. М., 2010 (також видання Національної лабораторії зовнішньої політики); «Расскажу вам о войне»: Вторая мировая и Великая Отечественная войны в учебниках и сознании школьников славянских стран. М., 2012 (видання Російського інституту стратегічних досліджень).

⁴⁶ <http://www.nlvp.ru/index.php/component/content/article/16-izbrannye-publikatsii/38-osveshchenie-obshchej-istorii-rossii-i-narodov-postsovetskikh-stran-v-shkolnykh-uchebnikakh-istorii-novykh-nezavisimyh-gosudarstv> (режим доступу 10 січня 2013 р.).

⁴⁷ Подається за вид.: История России и новых независимых государств в школьных учебниках. Книга для учителя / Под ред. А. А. Данилова, А. В. Филиппова. М., 2010.

- революція і громадянська війна;
- походження Другої світової війни. Велика Вітчизняна війна;
- загальна оцінка радянського періоду національної історії;
- шкільна історія та громадська думка.

Автори звіту/посібника не просто подають факти і цитати, але й вступають в полеміку з авторами підручників, котра має характер ідеологічної конфронтації та навмисної дискредитації, висновки виглядають резолютивно, погляди «опонентів» заздалегідь визначаються як неправомірні, некоректні. Так, у розділі про давність національної історії про українські підручники зроблено такий висновок: «Викладення історії Давньої Русі в українських підручниках має, делікатно висловлюючись, напівфантастичний характер»⁴⁸.

У розділі, присвяченому перебуванню території сучасної України у складі Російської імперії, міститься твердження, що при викладенні подій революції 1905–1907 рр. «основна увага приділяється діяльності організацій українських націоналістів» (мабуть, до них потрапили українські поступові партії і соціал-демократи – стереотип радянської історіографії з її міфом про «український буржуазний націоналізм»).

У розділі, присвяченому революції 1917 р. і громадянській війні, спростовуючи окремі «міфи» (наприклад, про успіх українських партій на виборах до Установчих зборів) автори покликаються на радянські дослідження і дають такі характеристики подіям, інституціям і персоналіям: «Вся діяльність Центральної Ради була спрямована на дезінтеграцію Росії під виглядом автономії і федерації. Термін “автономія” голова Центральної ради і “батько нації” (в оригіналі – “батька нации”. – Авт.) М. С. Грушевський використовував як “димову завісу”, щоб не збуджувати надмірно проти Ради громадську думку киян»⁴⁹.

⁴⁸ История России и новых независимых государств в школьных учебниках: Книга для учителя. С. 21.

⁴⁹ Там само. С. 106.

В описі тверджень українських авторів постійно присутній сполучник «нібито» («якобы») («нібито європейська», «нібито війна ОУН-УПА на два фронти» тощо). Можна зустріти вислови на зразок «цілком фантастична» – про версію походження української нації, «наукова суперечливість і неспроможність» – стосовно концепції М. Грушевського, «спроби реабілітувати колабораціоністів», «злодіяння, в історичній дійсності вчинені націоналістами, сучасні підручники історії приписують радянській владі» – стосовно висвітлення ОУН–УПА, «вигадана ”Українська козацька держава”»⁵⁰.

В такому ж стилі викладено українські сюжети у монографії за редакцією Т. Гузенкової. Розділ про Україну сформульовано іронічно: «Найбільша жертва». На відміну від попереднього звіту/посібника у цій праці можна натрапити на спроби аналізу історіографічного, суспільно-політичного і культурного контекстів. Авторка приділяє увагу ролі історіографічних конструктів істориків з діаспори (власне з них починається аналіз). Т. Гузенкова досить докладно проаналізувала широке коло джерел: підручники і навчальні посібники з історії України та всесвітньої історії, методичні матеріали, публікації в пресі. Її висновки можна звести до таких положень:

1. історія Другої світової/Великої Вітчизняної війни в українських підручниках переписана відповідно до базових націоналістичних міфів, створених у діаспорі;

2. це створює спотворену картину даного історичного періоду;

3. націоналістичне трактування Другої світової війни провокує розкол нації (відповідний розділ монографії так і називається – «Розколота нація».

4. після зміни влади у 2010 р. спостерігаються спроби «нормалізувати» викладення історії цього періоду у шкільному курсі, але вони викликають опір націоналістів і розколюють

⁵⁰ Там само. С. 16, 19, 121, 193.

суспільство⁵¹. «Попередні підручники, – пише Т. Гузенкова, – намагалися нав'язати освітній системі українську націоналістичну доктрину, тоді як нинішні намагаються представити компромісну історичну картину світу і місця у ній України»⁵².

Зауважимо, що говорячи про спроби більш зваженого погляду на радянський період та історію Другої світової війни авторка пов'язує їх зі зміною політичного режиму, однак підручники, на які вона посилається, були написані до зміни влади, відповідно до стандарту 2005 р.

Попри те, що у тексті наявні спроби академічного аналізу, авторка все ж таки вдається до контрпропагандистських штампів та ідеологічних стереотипів (наприклад, у схвальному ключі цитуючи слова німецького режисера про «Львів як фашистське місто») і явно демонструє своє незадоволення «націоналістичною» версією української історії. Цікаво, що вона взагалі оминула дискусію щодо змін у тексті підручників, які мали місце восени 2010 р. (їх було розміщено на сайті Міністерства освіти і науки України) і так само повністю проігнорувала масштабні дискусії про зміст історичної освіти, які відбувалися у 2005–2010 роках.

Якщо узагальнювати зміст і спрямованість спроб аналізу й оцінки національних історій на пострадянському просторі (зокрема в Україні), які представлено у цьому огляді, зауважимо таке:

- вони мають контрпропагандистську, ідеологічно обумовлену спрямованість (суто інструментально це можна пояснити інституційною афіліацією авторських колективів і редакторів);
- елементи наукового аналізу підпорядковано основному ідеологічному завданню: подоланню і спростуванню націоналізму в шкільних курсах країн колишнього СРСР і, відповідно, представленого там негативного образу Росії та росіян (реального чи удаваного);

⁵¹ Гузенкова Т. С. Украина. Величайшая жертва // «Расскажу вам о войне». Вторая мировая и Великая Отечественная войны в учебниках и сознании школьников славянских стран. С. 76–109

⁵² Там само. С. 109.

- у дискурсивних практиках переважає конфронтаційна, звинувачувальна, спростувальна риторика, яка не передбачає дискусії, дискурс є монологічним, аргументи «колективного опонента» (якщо вони взагалі згадуються) заздалегідь визначаються як хибні;

- образ самої Росії в цих конструктах відсутній (за винятком тих пасажів і сюжетів, де презентується її цивілізаторська місія⁵³), так само відсутні будь-які спроби саморефлексії, аналізу ролі і дій Росії на пострадянських територіях;

- В усіх згаданих працях домінують пізнавально-інтерпретаційні стереотипи, успадковані з радянських часів, попри те, що в деяких зі згаданих оглядів цитуються сучасні дослідники, відомі академічним трактуванням проблем націй і націоналізму;

- згадані видання подано як аналітичні звіти, однак поле аналізу редуковане до виявлення «проявів націоналізму», тобто їхня аналітична цінність підважена відповідним ідеологічним замовленням;

- принаймні один з цих звітів перевидано у вигляді посібника для учителів, але видано його накладом у 300 примірників, масштаб його циркуляції є незначним (при цьому усі згадані матеріали доступні онлайн);

- проаналізовані вище звіти і посібник представляють погляди і позиції лише одного сегмента російської науково-аналітичної спільноти, у певний період⁵⁴ наближеної до вищих ешелонів державної влади Росії.

⁵³ У цьому сенсі найпоказовішою можна вважати доповідь: Прибалтика и Средняя Азия в составе Российской империи и СССР: мифы современных учебников постсоветских стран и реальность социально-экономических подсчетов / А. А. Данилов, А. В. Филипов (ред). М., 2010.

⁵⁴ Ідеться про другу половину 2000-х років, власне про пік історичних воєн між Росією і її найближчими сусідами.

Україна в російських шкільних підручниках

У стандарті основної (повної) середньої освіти 2004 р. у розділі «Російська історія» українські сюжети не згадуються⁵⁵. Водночас у стандарті основної загальної освіти з історії, де встановлено обов'язковий мінімум змісту навчальних програм, українські сюжети розчинено в загальних темах, однак подекуди нинішня територія України згадується як історична територія Росії:

- у підтемі «Народи на території Росії до середини I тисячоліття до н.е.» згадано держави-міста Північного Причорномор'я і Скіфське царство;
- у темі «Русь в IX – на поч. XII ст.» згадується Давня Русь і Володимир I, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах;
- у темі «Русские земли и княжества в XII – середине XV вв.» зазначено Галицько-Волинське князівство;
- у темі «Российское государство во второй половине XV–XVII вв.» зазначено «Входження Лівобережної України до складу Росії на правах автономії»⁵⁶.

Поза зазначеними темами «українські сюжети» у стандарті відсутні.

Так само у концептуальній розробці до нового стандарту середньої освіти, яка називається «Фундаментальне ядро змісту загальної освіти», у розділі «Російська історія» згадуються хіба що території Північного Причорномор'я⁵⁷.

⁵⁵ Стандарт общего (полного) образования по истории, С. 25–27 // window.edu.ru/resource/284/39284/files/37.pdf

⁵⁶ Федеральный компонент государственного стандарта общего образования. Часть I. Стандарт основного общего образования по истории // www.ed.gov.ru/ob-edu/noc/rub/standart/p1/1287/ (режим доступа 26 квітня 2013 р.).

⁵⁷ Фундаментальное ядро содержания общего образования / Рос. акад. наук, Рос. акад. образования; под ред. В. В. Козлова, А. М. Кондакова. М., 2011. Онлайн доступ: <http://standart.edu.ru/catalog.aspx?CatalogId=2619>

У програмах загальноосвітніх установ «Історія Росії. 10–11 класи»⁵⁸ фактично повторюються вже згадані формулювання зі стандарту.

У навчальній літературі, підручниках і посібниках для школи українська тема представлена більш виразно (з погляду уваги авторів підручників до відповідних сюжетів). Як зазначає вітчизняна дослідниця С. Батурина, серед сотні проаналізованих нею підручників і посібників з історії Росії сюжети, пов'язані з Україною, зустрічаються у 80%⁵⁹. Вони, зауважує С. Батурина, розчинені в інтерпретаційному полі власне російської історії, їх «українськість» не увиразнюється.

Український матеріал представлено у підручниках за такими сюжетами:

- 1) найдавніші часи. Київська Русь;
- 2) Визвольна війна під проводом Б. Хмельницького;
- 3) період Руїни;
- 4) Північна війна. Полтавська битва. Мазепа;
- 5) революційні події 1917–1920-х рр.;
- 6) голод 1932–1933 рр.;
- 7) події II світової війни⁶⁰.

Якщо ранжувати їх за детальністю висвітлення, то згадані сюжети вибудуються у таку ієрархію:

- 1) Визвольна війна під проводом Б.Хмельницького;
- 2) Північна війна. Полтавська битва. Мазепа;
- 3) найдавніші часи. Київська Русь (йдеться про «докиївський» період на українських теренах, а також Галицько-Волинську державу);
- 4) період Руїни;
- 5) голод 1932–1933 рр.;

⁵⁸ Программы общеобразовательных учреждений. История России. 10–11 классы. М.: Просвещение, 2008. 32 с.

⁵⁹ Батурина С. До питання про представлення української історії в дидактичній літературі Російської Федерації // Історіографічні дослідження в Україні. — № 21 — К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. С. 316.

⁶⁰ Там само.

6) революційні події 1917–1920 – х рр.;

7) події II світової війни⁶¹.

Вибірковий аналіз підручників з історії Росії, зазначених у списку рекомендованої та дозволеної для використання літератури, підтверджує висновки С. Батуриної (всі проаналізовані нами підручники є в її списку) щодо такого:

- присутність теми «зрада – вірність», коли йдеться про російсько-українські відносини (найпоказовіший приклад – постать І. Мазепи);

- українські сюжети викладаються як епізоди загально-російської історії і не мають самостійного значення;

- у висвітленні ряду подій і сюжетів подекуди наявні стереотипи, успадковані від радянської (іноді імперської) історіографічної традиції.

Визнаючи ці висновки цілком коректними, додамо, що назагал автори підручників і навчальних посібників приділяють увагу українським сюжетам саме в тих випадках, коли йдеться про певні дискусійні моменти. Це пов'язано не так з конкретним ідеологічним замовленням, як з впливом загальнокультурного, політичного контекстів, а іноді – зі смаками і зацікавленнями самих авторів. Як зазначено вище, навчально-методична література з історії у Російській Федерації (принаймні та, що реалізує федеральний компонент стандарту) спрямовується радше на закарбування у свідомості учнів ідеї єдності Росії та її «особливої ролі» у світовій історії. Тому українські теми мають характер вторинного матеріалу, який повинен підкреслити значення і вагу магістральних тем.

В певному сенсі типовим щодо висвітлення «українських сюжетів» можна вважати вже згадуваний підручник з історії Росії для 11 класу О. Данилова та О. Філіпова. У першій частині (період від початку XX ст. до 1945 р.) ці сюжети згадуються в контексті загальноросійських (коли йдеться про імперію) та загальносоюзних, коли йдеться про СРСР, тем (автори контекстуально, а іноді й текстуально ототожнюють Росію з СРСР).

⁶¹ Там само.

В одних випадках автори демонструють дуже поверхову обізнаність з фактами і подіями української історії (наприклад, в сюжеті, присвяченому утворенню національних партій на окраїнах імперії, згадано Українську народну партію – найменш численну і найменш репрезентативну). При цьому в параграфі «Национальные движения и национальная политика правительства в годы революции 1905 г.» про український рух не згадується взагалі, щоправда українську мову згадано там, де йдеться про поступки центрального уряду у мовному питанні.

У викладі подій Лютневої революції 1917 р. згадується як приклад «сепаратизму» Центральна Рада, про яку помилково стверджується, що у квітні 1917 р. вона «взяла курс на відокремлення від Росії». У викладі історії підписання Брестського миру Центральна Рада згадується в контексті рухів, спрямованих на «розвал країни», рухів, які були зумовлені або воєнними подіями, або втручанням ззовні. Незалежність, проголошена у 1918 р. національними окраїнами, охарактеризована епітетом «так звана» і пояснюється лише підтримкою окупантів (Німеччини та її союзників).

Посібник тиражує домінуючий в історіографії Російської Федерації погляд на голод 1932 – 1933 рр. як «загальносоюзний», але стверджується, що він не був організований навмисно, хоча влада своїми діями «посилювала трагедію».

Приєднання Західної України і Західної Білорусії до СРСР у 1939 р. у посібнику охарактеризовано як повернення територій, «захоплених» Польщею під час «радянсько-польської війни 1920 р.».

Організація українських націоналістів (ОУН) згадується в параграфі «Сотрудничество с врагом», повідомляється, що українські поліцейські брали найактивнішу участь у знищенні євреїв, поляків і росіян, «запекло боролися» проти радянських партизанів; що націоналісти сформували дивізію СС «Галичина», яка воювала проти радянської армії⁶².

⁶² История России, 1900–1945 гг. 11 класс: Учеб. для общеобразоват. учреждений / А. А. Данилов, А. С. Барсенков, М. М. Горинов и др.; под

У другій частині підручника (період 1945–2008 рр.) Україна взагалі не згадується.

У 2010 р., коли вдруге постало питання про «спільний підручник» Росії та України, журналісти поцікавилися тим, як трактують українські теми в російських підручниках. А. Сахаров, на той момент – виконувач обов'язків директора Інституту російської історії РАН (а також співавтор, редактор декількох підручників з історії Росії) прокоментував це питання у такий спосіб: «Вона висвітлюється, по-перше, на основі системи фактів, які є неспростовними й історично достовірними. Друге – на основі поваги до історіографії: і російської, дореволюційної, емігрантської, західної історіографії, об'єктивної і незаідеологізованої, радянської історіографії, її кращих праць, на нових підходах, сміливих, наукових, неідеологізованих підходах істориків, які писали у 90-ті роки і на початку XXI століття, і на основі знань об'єктивної неідеологізованої української історіографії. Зокрема історіографії, пов'язаної зі становленням української історичної науки в кін. XIX – на поч. XX ст. [...]»

Все враховується у нашому підході. Це підхід спокійний, поважний, з розумінням тих процесів, які були на Україні впродовж історії, багатостраждальної, важкої, зокрема і в рамках інших держав. [...] Вважаю, що нашу сучасну історіографію важко запідозрити в якійсь необ'єктивності, ідеологізованому ключі»⁶³.

«Спільний підручник»

Коротко розглянемо тему «спільного підручника» як наочну ілюстрацію впливу етнокультурних стереотипів та їх політичної інструменталізації у двосторонніх взаєминах. Назагал практика (чи намагання) творення двосторонніх підручників та узгодження

ред. А. А. Данилова А. В. Филиппова. – 2-е изд. – М.: Просвещение, 2012. С. 18, 42–43, 114, 144–145, 322, 324–325, 393.

⁶³ Андрей Сахаров: Российские школьные программы в отношении Украины трудно заподозрить в необъективности // Ів.Іа (режим доступу 1 липня 2010 р.).

конфліктних тем минулого у шкільних курсах історії в Європі сягає ще 1920-х років (ця тема завжди виникала в контексті засвоєння «уроків історії», передусім світових воєн). Намагання узгодити конфліктні питання минулого у шкільних курсах історії, а тим більше – створити спільний підручник, зазвичай супроводжувалися культурними конфліктами (які завжди виходили у політичну площину). У цьому сенсі вже понад десятилітня історія відповідних спроб в українсько-російських відносинах – це майже класичний приклад поділу «спільного минулого» між колишньою метрополією та країною, які перетворилися на окремі політичні одиниці.

Розглядаючи цю проблему, варто пам'ятати два важливих нюанси. По-перше, ініціатором звернення до теми «узгодження» завжди була російська сторона. По-друге, інформація щодо суті питання в медійному просторі завжди подавалася викривлено, що провокувало неадекватну реакцію з боку об'єктів ініціатив (наприклад, журналісти і політики вважали за краще писати і говорити про «спільний підручник», хоча насправді жодного разу саме про підручник не йшлося).

На початку 2000-х років, коли в українсько-російських відносинах спостерігалось чергове ситуативне зближення, на поверхні суспільно-політичного життя виринула тема «спільного українсько-російського підручника». Наприкінці травня 2002 р. у Москві відбулося засідання підкомісії з питань гуманітарної співпраці міжурядової українсько-російської комісії. У пресі з'явилися повідомлення про те, що згідно з ухвалою підкомісії буде створено українсько-російську робочу групу для аналізу змісту підручників з історії в Росії та Україні. Очевидно, що йшлося про конфліктні питання (інтерпретація фактів, подій і постатей), які викликали претензії з огляду на формування негативних стереотипів сусіда.

У червні 2002 р. на російсько-українській конференції в Інституті загальної історії РАН у Москві «Росія і Україна в європейському культурному просторі» (співорганізатором з українського боку був Інститут історії України НАН України) було порушено питання про зміст підручників в Україні та Росії, зокрема висвітлення у них проблем спільного минулого. За

результатами конференції було ухвалено меморандум, в якому, серед іншого, зазначалася необхідність продовження обміну думками про зміст підручників з історії в Росії та Україні (це була ініціатива роїської сторони, схвально сприйнята українською).

Як зазначив директор Інституту загальної історії РАН академік О. Чубарьян, «... не стояло питання про створення спільного підручника. Ішлося про те, як краще висвітлювати деякі дискусійні питання української і російської історії в підручниках, що видаються і на Україні, і в Росії. І в цьому сенсі ми вважаємо корисним продовжити обмін думками, що розпочався, і, можливо, створити (як ми це маємо з іншими країнами) якусь робочу групу, котра продовжувала б досліджувати цей бік питання: обмінюватися думками щодо змісту вже виданих підручників, і щодо того, які підручники готуються. Протягом спільні видання не йшлося»⁶⁴.

Фактично йшлося про створення двосторонньої комісії на зразок вже наявної українсько-польської, яка, до речі, не викликала ані особливого зацікавлення, ані стурбованості політиків і засобів масової інформації. А проте, саме в останніх раптом почали з'являтися повідомлення про створення «спільного підручника» з Росією, – це була дезінформація (або неадекватно подана та інтерпретована інформація).

Уже цитований матеріал з російської газети мала назву «Довкола російсько-українських підручників розгорнувся скандал» – при тому, що у самій статті сама ідея «російсько-українського підручника» спростовувалась. Важко сказати, було це наслідком некомпетентності чи недобросовісності журналістів, або ж політичною технологією, – результат був очевидним: в медійному просторі України і Росії заговорили або про «спільний підручник», або про намагання Росії нав'язати Україні своє бачення історії.

В Україні тема негайно потрапила у контекст політичних контроверсій (щойно завершилися парламентські вибори і виснажлива «спікеріада» у Верховній Раді, опозиція завершувала

⁶⁴ Иванова-Гладильщикова Н., Соколовская Я. Вокруг российско-украинских учебников разразился скандал // Известия, 2002, 27 июня.

підготовку до акції «Повстань, Україно!»). Тема «спільного підручника» добре вкладалася у загальну лінію морально-політичної дискредитації «режиму Кучми», тому реакція на «спільний підручник» з боку політичної опозиції була прогнозованою: «Молодий Рух» вивів під будівлю Кабінету Міністрів пікет з декількох десятків людей, а в інтернеті з'явився «Відкритий лист українських істориків, інтелігенції та представників громадськості з приводу загрози політичного перегляду української історії», адресований президентові, прем'єр-міністрові і голові Верховної Ради України (Л. Кучмі, А. Кінаху, В. Литвину). Лист підписало декілька сотень громадян України – від учнів шкіл до пенсіонерів, серед них були й професійні історики. На думку авторів листа створення комісії означало «порушення прав українських істориків на незалежний науковий погляд, що рівнозначно відновленню російської політичної цензури на українські підручники з історії»⁶⁵. Автори (і підписанти) вимагали розпуску комісії: «Оскільки перегляд висвітлення історії в українських шкільних підручниках на догоду політичній кон'юктурі нинішніх російсько-українських взаємин вважаємо неприпустимим»⁶⁶.

В листі згадувалися «гострі теми», які, на думку авторів, будуть об'єктом цензури з російського боку: «організований Москвою голодомор 1932–33 рр. та агресія більшовицької Росії проти нею ж визнаної Української Народної Республіки у 1917–20 рр.»⁶⁷. У цьому ж контексті згадувалася Переяславська рада 1654 р., до відзначення 350 – ї річниці якої почав готуватися уряд в рамках року Росії в Україні, що наближався.

Російська сторона також озвучила теми, висвітлення яких на сторінках підручника мало стати предметом обговорення робочої групи. О. Чубар'ян прокоментував це так: «Основні больові

⁶⁵ Відкритий лист українських істориків, інтелігенції та представників громадськості з приводу загрози політичного перегляду української історії // <http://maidanua.org/arch/hist/1023814416.html> (режим доступу 12 червня 2012 р.).

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Там само.

точки ми означили вже сьогодні. Це Київська Русь. Це оцінка державних діячів України, особливо в XVII столітті. Процес воз'єднання України з Росією. Коротке існування української Ради у 1918 р. І нарешті, проблема українського національного руху під час Другої світової війни»⁶⁸.

Цікаво, що попри таку гостру реакцію з боку частини українського суспільства ця тема швидко зникла з медійного простору. Українсько-російська комісія істориків існує і досі, – ще раз варто нагадати про те, що тема «спільного підручника» була свого роду побічним продуктом набагато загальніших дискусій. Те, що журналісти періодично за звичкою згадували як «спільний підручник», було проектом з написання книги науково-популярного характеру з історії України російською мовою авторським колективом українських істориків, і українською мовою (у перекладі) – історії Росії російськими. Це був академічний проект, який не мав нічого спільного з ідеєю «спільного підручника».

Його було реалізовано у 2007–2008 рр.⁶⁹, щоправда він не викликав уваги преси: «гострі теми» подавалися там у рамках зваженого академічного дискурсу, під час реалізації проекту авторські колективи декілька разів обговорювали «конфліктні питання» і домовились, що будуть викладати їх в авторській версії, адже узгодження не має сенсу.

Тема «спільного підручника» вдруге виринула у 2010 р.: вона фактично була повторенням попереднього епізоду: як за динамікою розвитку подій та дискусій, так і за результатами.

У жовтні 2010 р. на засіданні Міжурядової комісії України й Росії з питань гуманітарної співпраці було ухвалено рішення про

⁶⁸ Соколов-Митрич Д. Российские и украинские ученые делят историю // Известия, 2002, 20 июня.

⁶⁹ Нариси історії Росії: Пер. з рос. / Б.В. Ананьїч, І.Л. Андреев, Є.В. Анісімов та ін.; за заг. ред. О.О.Чубар'яна. Російська академія наук. Інститут всесвітньої історії. — К.: Ніка-Центр, 2007. — 800 с: іл.; История Украины: научно-популярные очерки / Под ред. В. А. Смолия. НАН Украины. Институт истории Украины. — М.: ОЛМА Медиа Групп, 2008. — 1070 с.

створення робочої групи з українських і російських істориків. Наміри створити посібник анонсував в Україні міністр освіти і науки Д. Табачник: з його слів випливало, що йдеться про набір тем, який де-факто відтворює структуру стандартного шкільного курсу історії – від найдавніших часів до XXI століття⁷⁰.

Незабаром простір вибору тем звужився до з'ясування конфліктних проблем спільної історії, потім, з огляду на гостру реакцію в українських засобах масової інформації, виникла ідея звернутися до більш нейтральних сюжетів, пов'язаних з історією повсякденності.

Співголовами комісії стали з українського боку директор Інституту інноваційних технологій і змісту освіти професор О. Удод, з російського – академік РАН, директор Інституту загальної історії РАН О. Чубар'ян.

В інтерв'ю журналу «Огонек» О. Чубар'ян зазначив, що посібник матиме модульну структуру, і що не йдеться про нав'язування якихось універсальних трактовок спірних проблем. Водночас він вкотре повернувся до переліку конфліктних тем, зазначивши такі: виникнення давньоруської державності, Переяславська рада, «приєднання України до Росії», Полтавська битва і І. Мазепа, «українська революція 1918 року», колективізація, націоналістичні рухи (ОУН, УПА), взаємозв'язки російської і української культур (згадано М. Гоголя та М. Булгакова)⁷¹. Варто звернути увагу на те, що в російському виданні інтерв'ю було подано під заголовком «В истории народов нет простых ответов», передрук в українському Інтернет-виданні було подано під таким

⁷⁰ Україна й Росія розроблять спільні посібники для вчителів історії – Табачник // <http://www.radiosvoboda.org/articleprintview/2041283.html> (режим доступу 12 квітня 2012 р.).

⁷¹ «В истории народов нет простых ответов» // Огонек. 2010. № 46. Інтернет-ресурс: <http://www.kommersant.ru/ogoniok/55441> (режим доступу 14 лютого 2013 р.).

титолом: «Автор спільного підручника Александр Чубар'ян: «Україна в СРСР – це не тільки репресії»⁷².

Як повідомив співголова комісії О. Удод, її робота розпочалася у грудні 2010 р. У червні 2012 р. було презентовано перший модуль посібника⁷³. За словами О. Удод, відбулося сім робочих нарад авторського колективу.

Попри те, що зміст майбутнього посібника було зведено до неконфліктних, «ідеологічно нейтральних» проблем, пов'язаних з історією повсякденності, сама ідея і факт появи спільного з росіянами видання викликав цілком очікувану реакцію: «Але навіть якщо це посібник, а не підручник, наскільки він є безпечним для української освіти та науки?»⁷⁴, – так було сформульовано проблему журналістом газети «День».

Реакція ідеологічно активної частини української спільноти істориків була передбачуваною.

«Спільний російсько-український посібник означає: Україна – це Росія», – таку назву мала стаття українського історика, кандидата історичних наук І. Гирича у газеті «Дзеркало тижня». Автор нічого не сказав про посібник як такий, адже на момент написання статті про концепцію та про зміст відомо було дуже мало, а звернувся до порівняння змісту російських та українських підручників з історії і висловив впевненість, що українська сторона демонструє добру волю, висвітлюючи конфліктні моменти спільної історії, а російська – ні. Для унаочнення російської позиції автор навів набір стереотипних узагальнень (щоправда, не подавши жодної цитати), які справді побутують у деяких підручниках і посібниках, представивши це як основний тренд висвітлення «українських тем» в російських підручниках. Образ Росії в українських підручниках, на погляд автора,

⁷² Див.: Автор спільного підручника Александр Чубар'ян: «Україна в СРСР — це не тільки репресії» <http://www.istpravda.com.ua/digest/2010/11/23/5593/> (режим доступу 14 лютого 2013 р.).

⁷³ Капсамун І. «Спільний підручник»: очевидна загроза і неочевидна користь // День, 2012, 11 жовтня.

⁷⁴ Там само.

висвітлюється об'єктивно і без втручання у зміст та інтерпретацію складних проблем минулого у сусіда.

Суть ініціативи щодо спільного посібника І. Гирич зрозумів так: «В основі нинішніх розмов про спільний російсько-український посібник для учителів покладено не пошук компромісної моделі спільного бачення історії, а нав'язування Кремлем свого погляду на українську історію. При такому підході говорити про паритетність, взаємоповагу, цивілізовані європейські цінності не доводиться. Йдеться про безумовну капітуляцію українців, добровільну відмову від історичної пам'яті, що призведе до окупації українського історичного простору колоніальною, спотвореною імперським баченням версією російської колективної пам'яті»⁷⁵.

Кандидат історичних наук К. Галушко охарактеризував проєкт спільного посібника як «політику забуття» і «згвалтування за власним бажанням». Щоправда, він більш диференційовано представив «авторський комплект» російських підручників і відображення в них «історії східних слов'ян»: перелаштування історії СРСР під історію Росії (судячи з викладу – стандартна телеологічна схема історії від палеоліту); «ліберальний підхід» – історія Росії як історія росіян (автор не пояснює, що він має на увазі, але сардонічно додає, що для цього підходу «національне питання в Росії просто не існує» і пропоненти такого підходу не зважають на те, що «в імперії перемололи купу народів»); і нарешті, «імперська версія» (як впливає з формулювань, йдеться про асиміляційну схему, де окремого місця українцям немає, вони є частиною російської історії)⁷⁶. Автор не пошкодував іронії на адресу російських колег та можливих виконавців проєкту.

⁷⁵ Гирич И. Совместное российско-украинское пособие означает: Украина – это Россия // Зеркало недели, 2010, 5 ноября. Онлайн — доступ: http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/sovместное_rossiysko-ukrainskoe_posobie_oznachaet_ukraina_eto_rossiya.html

⁷⁶ Галушко Кирило Політика забуття: «Синхронізація» історії з Росією: згвалтування за власним бажанням // Український тиждень, 2010, 12 листопада. Онлайн — доступ: www.tyzhden.ua/publication/7370

Зразкова конфронтаційна риторика, дуже характерна для того сегменту українського суспільства, який незадоволений станом справ зі становищем титульної нації в незалежній Україні, є доволі типовою реакцією на будь-які реальні чи удавані зазіхання «північного сусіда» на культурницьку самостійність – чи не єдину сферу, де ця самостійність (разом з самоповагою) є реальністю. Можна припустити, що така гіперчутлива реакція на проект спільного посібника – на етапі, коли він існував лише на рівні декларацій – мала попереджувально-демонстраційний характер.

Варто взяти до уваги й те, що високий рівень недовіри до намірів, проголошених політиками з вищих ешелонів влади⁷⁷, підкріплювався двома обставинами: діями російських політиків, політтехнологів і наближених до них істориків (створення «комісії Медведєва», публікація вже згаданого огляду підручників пострадянського простору, «просування» посібника О. Філіпова, який мав доволі одіозну репутацію в самій Росії) та зміною вищої політичної влади в Україні (президент В. Янукович і частина його оточення мають імідж «промосковської» сили, який значно увиразнився з підписанням угоди у Харкові щодо продовження терміну перебування Чорноморського флоту РФ у Севастополі)

Найбільш виразно підозри стосовно «чистоти намірів» російської сторони у проекті спільного посібника висловив український історик, автор чи не найтиражніших шкільних підручників з історії України професор Ф. Турченко: «Поставимо низку питань:

– який висновок слід робити, визнавши, наприклад, по відношенню до реалій сучасності концепцію «собирання русских земель» і «триединства русской нации»?;

– як зміниться наше сприйняття історії, коли ми погодимося з російською імперською тезою, що українська нація є «проектом

⁷⁷ З українського боку ініціативу активно лобював міністр освіти і науки Д. Табачник — політик, який своїми діями і заявами здобув у націонал-демократичних і націоналістичних колах репутацію «україножера».

М. Грушевського и его сторонников», а не результатом тривалого розвитку українського етносу?;

– чим обернеться визнання русифікації як неминучого і закономірного супутника модернізації?;

– що означатиме визнання УРСР історичною передумовою сучасної Української держави, а УНР, ЗУНР і Української Держави П. Скоропадського – невдалими спробами українського державотворення?;

– які зміни відбудуться в нашій історичній пам'яті, коли ми визнаємо, що Голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні не було, а були несприятливі погодні умови і деякі помилки керівництва при проведенні колективізації, які й спричинили людські жертви?;

– що означатиме для України визнання Й. Сталіна «ефективним менеджером», а масових репресій – прагматичним інструментом вирішення народногосподарських завдань?;

– які наслідки матиме сприйняття ідеї, що війну 1941–1945 рр. виграв російський народ, а не народи СРСР?;

– до чого призведе визнання подій у Західній Україні в перші післявоєнні роки «громадянською війною місцевих націоналістів і комуністів», а не визвольною боротьбою за створення незалежної Української держави?;

– як сприйматиметься нашим суспільством сучасне і майбутнє, якщо ми погодимося з відвертою неправдою, що «тепер все погано, а раніше, в Радянському Союзі (та й у Російській імперії) жили добре»?

Перелік питань можна продовжити. Але кінцевий підсумок зрозумілий: прийняти все це – значить відмовитися від власної національної ідентичності, оголосити незалежність України історичною помилкою. Може, на це розраховане «узгодження“?»⁷⁸

Наведений перелік запитань є фактично списком тем, інтерпретації яких визначають суверенність українського історичного

⁷⁸ Турченко Ф. Г. «Общая история»: наука чи політика? // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя: ЗНУ, 2010. — Вип. XXVIII. — С. 358.

та освітнього простору або її відсутність – автор прямо ставить ці питання в контексті проблеми збереження української національної ідентичності.

Зазначимо, що попри заяви політиків про те, що йдеться не про спільний шкільний підручник, а про посібник для учителів словосполучення «спільний підручник» надалі побутувало в інформаційному просторі, а фахівці мали щоразу пояснювати недоцільність спільного підручника як такого.

Заступник директора Інституту історії України НАН України Г. Боряк зазначив, що «історики обох країн чітко усвідомили, що за наявності двох національних історіографій із власним баченням своєї історії, власним інструментарієм, підходами, оцінками, уведеними до наукового обігу масивами джерел тощо творити спільний підручник означало б знівелювати й пере-креслити увесь доробок національної академічної історії за останню чверть століття або як мінімум, зігнорувати його»⁷⁹. Водночас він зазначив, що час писати наднаціональну історію ще не прийшов, тому що в Україні і Росії ще немає синтетичної багатотомної національної історії. Він також повідомив про ідею створення енциклопедичного видання, присвяченого дискусійним питанням спільної історії України і Росії, в якому було б представлено всі варіанти поглядів на спірні проблеми.

У лютому 2011 р. генеральний директор інформаційно-аналітичного центру Московського державного університета ім. М. Ломоносова О. Власов заявив: посібник для учителів – «це той максимум, якого можна досягнути. До написання спільного підручника з історії не готові ані колеги з Києва, ані з Москви»⁸⁰

У вересні 2012 р. міністри освіти України (Д. Табачник) і Росії (Д. Ливанов) анонсували вихід посібника «Україна і Росія

⁷⁹ Сюдюков Ігор. Тупиковий шлях. Геннадій Боряк: проблема спільного українсько-російського підручника вже відійшла у минуле // День, 2010, 9 листопада. Онлайн — доступ: www.day.kiev.ua/uk/article/panorama-dnya/tupikoviy-shlyah

⁸⁰ Историки Украины и России написали школьное пособие и хотят проверить все учебники истории // www.urokiistorii.ru/51516 (режим доступу 20 квітня 2013 р.).

на перехрестях історії» (в засобах масової інформації його називали подеколи посібником, подеколи підручником). Посібник складався з таких модулів: «Культура Давньої Русі», «Російське дворянство і українська шляхта в повсякденному житті і соціально-політичне життя XV–XVII ст.», «Повсякденне життя радянської людини у другій половині XX ст.», «Значення Києво-Могилянської академії в розвитку української та російської освіти». За повідомленнями преси, було видано 200 примірників посібника українською мовою для апробації у школах.

Міністр освіти і науки України так прокоментував зміст та інтерпретаційну складову посібника: «Найбільш ретельний і недобррозичливий критик, прочитавши ці модулі, не зможе знайти в них жодної сторінки тексту, яка б не вирощувала українця патріотом України, а росіянина – патріотом Росії»⁸¹.

О. Чубар'ян назвав вихід посібника «проривом» у відносинах і наголосив на тому, що відбувається відбір тем для продовження роботи, з яких існує консенсус.

Цікаво, що міністр освіти і науки Росії зауважив, що посібник є лише першим кроком у черзі великих спільних проектів і оголосив про перспективу створення російсько-української комісії для експертизи підручників з історії⁸².

Критики посібника, які очікували проявів ідеологічного диктату Москви, але отримали «політично коректний» продукт «без Мазепи і УПА», знайшли в ньому іншу ваду. Матеріал у виданні «Тиждень» був названий так: «Спільну історію України і Росії звели до фольклору, дворян, шляхти та хрущовок і кіно»⁸³.

Щоправда керівники проекту пообіцяли, що в наступному році (2013) вийде наступний посібник, де вже буде висвітлено і «спірні питання».

⁸¹ Україна і Росія завершили створення підручника з історії // <http://ukranews.com/uk/news/ukraine/2012/09/27/79740> (режим доступу 30 квітня 2013 р.).

⁸² Историки Украины и России написали школьное пособие и хотят проверить все учебники истории // www.urokiistorii.ru/51516 (режим доступу 20 квітня 2013 р.).

⁸³ Див.: <http://tyzhden.ua/News/61245> (режим доступу 11 грудня 2012 р.).

Підбиваючи попередні підсумки щодо наявного досвіду спроб створення «спільного підручника» чи «спільного посібника», зазначимо таке:

- Підручник чи навчальний посібник з історії не можна ототожнювати зі спрощеним, адаптованим викладом наукових досягнень. В конкретно-історичних умовах Росії та України він є базою афірмативної, дидактичної історії, яка артикулює основи певної ідеологічної системи, є інструментом індоктринації та виховання громадянської лояльності.

- Спільні підручники/посібники країн-сусідів зазвичай є суто політичними проектами, передусім в рамках політики примирення сусідів, які мали серйозні конфлікти у минулому.

- Вони містять внутрішню ідеологічну суперечність, особливо у тих випадках, коли йдеться про вироблення спільного погляду для двох «проектів модерності» – використання історії для побудови громадянської нації.

- І в Росії і в Україні такий «проект модерності» незавершений, відтак на даному етапі спільний підручник є політично кон'юнктурним гаслом, а спільний посібник – редуцією цього гасла у політичній практиці.

- Спільний посібник (замість підручника) є продуктом ідеологічного компромісу, або реалізацією корпоративних інтересів окремих груп освітньої та академічної бюрократії й наближених до них дослідників і освітян.

- Публічні дискусії щодо спільного підручника/посібника зазвичай є висловленням позиції невеликих груп інтересу/впливу згаданих груп, або їхніх речників, котрі, як правило, промовляють від імені суспільства. В деяких випадках в цих дискусіях артикулюються погляди певних ідеологічно і політично активних груп, які вбачають в проектах спільного підручника/посібника загрозу національній ідентичності.

IV. «УКРАЇНСЬКИЙ ВЕКТОР» ІСТОРИЧНОЇ ПОЛІТИКИ: ДЕРЖАВА, АСАДЕМІА, СУСПІЛЬСТВО

У цьому розділі подається короткий огляд «українських сюжетів» в історичній політиці Росії у 2000-х роках в її взаємодії з академічним історієписанням та популярними уявленнями про історію.

Раніше ми вже висвітлювали окремі аспекти історичної політики Росії, передусім у «ближньому зарубіжжі». Наголошувалося на тому, що у конкретній ситуації, що склалася на пострадянському і посткомуністичному просторі, конфлікт між Росією і республіками колишнього СРСР та країнами «соціалістичного табору» був неминучий. Згадаємо головні його передумови.

- Світоглядні: офіційний російський історичний проект спрямовувався на досягнення гіпотетичної моральної та ідеологічної єдності в середині країни шляхом індоктринації суспільства певним набором цінностей, зокрема історичних міфів, символів та «винайдених традицій», які мали б наднаціональну оболонку при збереженні ідеї щодо провідної ролі титульної нації (здебільшого у підтексті). Розквіт етноцентричних версій минулого по периметру колишнього СРСР був прямим викликом цим настановам, тим більше, що історичний образ Росії у цих версіях переважно мав негативне навантаження.

- Стратегічно – політичні: внутрішні (необхідність ідеологічної консолідації політичної еліти, правлячого класу та суспільства) та зовнішні виклики: розширення Євросоюзу й перспективи розширення НАТО за рахунок територій, які російське вище керівництво традиційно вважає зоною свого геополітичного та культурно-цивілізаційного впливу.

- Тактично – політичні: йдеться про конфлікти, пов'язані з поточною політичною кон'юнктурою. Помаранчева революція в Україні (й інші «кольорові революції» у пострадянських країнах) як приклад украї неприйняттого сценарію для російського правлячого класу, прихід до влади в Україні політичних сил,

орієнтованих на вихід з-під геополітичного впливу Росії, посилення етнокультурного націоналізму у культурній політиці держави.

Російський історик О. Міллер виокремлює в історичній політиці Росії 2000-х років два основних етапи:

- 2003–2008/2009 – ескалація історичної політики в Росії: спроба нав'язування у середній школі за підтримки політичного центру єдиного підручника, створення спеціальних політично ангажованих структур, які поєднували організацію досліджень в області історії з контролем над архівами та видавничою діяльністю (формально незалежні громадські організації), спроба законодавчого регулювання історичних інтерпретацій;

- 2009–2011 (можна припустити, що цей етап триває і зараз) – нормалізація відносин з сусідами (передусім Польщею та Україною) щодо «порозуміння з минулим», частковий перегляд стандартних ідеологем попереднього періоду (засудження злочинів сталінізму найвищими посадовцями)⁸⁴.

«...Російська історична політика, – зазначає О. Міллер, – цілком відповідала рівню історичної політики у сусідів. Це обіцяло негативні наслідки для міжнародних відносин Росії, яка реагувала саме так, як хотілося б активістам антиросійської історичної політики в посткомуністичних країнах»⁸⁵. Перебіг подій інформаційної війни між Росією і Україною у 2007–2009 рр. щодо складних проблем спільного минулого підтверджує цей висновок.

Розглянемо основні конфліктні теми в російсько-українських відносинах 2000-х років, що стосуються переосмислення й переписування минулого під ідеологічну і політичну кон'юнктуру.

⁸⁴ Миллер А. Историческая политика в России: новый поворот? // Историческая политика в XXI веке. М.: Новое литературное обозрение, 2012. С. 328–367.

⁸⁵ Миллер А. Там само. С. 341.

Голодомор

Голод 1932–1933 років (в його ідеологічній репрезентації та інтерпретації – Голодомор⁸⁶) від самого початку появи його в культурному та ідеологічному просторі перебував в епіцентрі історичної політики. В період «перебудови» Голодомор був потужним знаряддям в політико-ідеологічній дискредитації комуністичної влади. З початку 1990-х років він став дуже важливим елементом національної історичної міфології, який виконував подвійну функцію: пояснення сучасних негараздів масштабною трагедією минулого та легітимація права ново-посталої держави, її титульної нації на суверенність і незалежність як утілення історичної справедливості.

Така функція Голодомору передбачала щонайменше пошук винуватців трагедії 1932–1933 років назовні (фундаментальна теза про те, що у незалежній українській державі такого не могло статися за визначенням, отже в голоді винна зовнішня сила/влада) та відокремлення його (як складової національної міфології) від «спільного минулого» шляхом концентрації уваги на національній складовій – у вигляді тези про українців як головну жертву голоду 1932–1933 років.

Це неминуче породжувало конфлікт з гіпотетичним винуватцем, Росією, по-перше, як офіційною правонаступницею СРСР⁸⁷, по-друге, як історичною основою СРСР, по-третє, як

⁸⁶ Голодомор у цьому розумінні — набір стереотипних уявлень, сталих комеморативних практик (запроваджених державою), візуальних і вербальних репрезентацій конкретної історичної події, які мають важливе морально-політичне й ідеологічне значення для державницької історичної міфології. Це особлива форма гіперреальності, яка інструменталізується в конкретних суспільно-політичних практиках політиками і зацікавленими суспільними групами.

⁸⁷ У лютому 2004 р. В. Путін, виступаючи перед журналістами і громадськими діячами під час виборчої президентської кампанії, назвав розпад Радянського Союзу «загальнонаціональною трагедією величезного масштабу». У квітні 2005 р., виступаючи з посланням до Державної думи Росії, В. Путін визначив розпад СРСР «найбільшою геополітичною катастрофою століття». Цю ж думку він висловив,

традиційним репрезентантом ворожого Іншого в українській національній (націоналістичній) міфології. В цьому контексті наприклад, зусилля українських дипломатичних та вищих державних чинників, спрямовані на інтернаціоналізацію Голодомору, передусім пов'язані з визнанням голоду 1932–1933 років геноцидом, тобто найтяжчим міжнародним злочином, вчиненим радянською державою проти власного населення, сприймалися вищим російським керівництвом як ідеологічний і політичний виклик.

Результатом стало те, що питання інтерпретації голоду 1932–1933 років в СРСР та Українській СРР стало чи не найгострішою проблемою в дискусіях між російськими й українськими істориками, політиками, державними та громадськими діячами.

Суперечка істориків

Перший конфлікт щодо Голодомору відбувся формально саме на академічному ґрунті – у вересні 1993 р. на конференції в Києві⁸⁸. Атмосфера заходу була далекою від канонів академічної дискусії – присутність вітчизняних політиків, роз'ятрених досить важким станом українсько-російських відносин (питання Криму, Чорноморського флоту, оплати за російський газ), наклала відбиток на хід дискусій, які часто взагалі виходили поза межі встановленої організаторами теми. Тема голоду 1932–1933 років у виступах деяких ораторів (переважно українських політиків) пов'язувалася з поточною політичною ситуацією в Україні та темою провини Росії перед Україною.

даючи інтерв'ю з приводу 15-ї річниці Біловезької угоди у 2006 р. Зрозуміло, що кожна з цих заяв робилася в конкретному політичному контексті, однак послідовність позицій є симптоматичною і дає підстави використовувати її для розуміння позиції російського вищого керівництва як стосовно радянської спадщини, так і ставлення до її негативних аспектів.

⁸⁸ Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки: Міжнародна наукова конференція. Київ, 9–10 вересня 1993 р.: Матеріали. К., 1995. Збірка містить відредаговані тексти виступів.

Сама ж тема потрапила у відповідний політичний контекст – російські історики з їхньою концепцією голоду 1932–1933 років як загальносоюзного, незалежно від їхніх власних намірів, опинилися в ролі «захисників СРСР», українські зі своєю концепцією Голодомору як цілеспрямованого знищення українців, голоду-геноциду – в ролі «агресивних націоналістів» чи їхніх союзників.

Дискусія була настільки гострою, що російські вчені навіть виступили зі спеціальним листом в російському академічному журналі «Отечественная история»⁸⁹, де висловили тривогу з приводу того, що більшість українських учасників наполягали на винятковості подій 1932–1933 років в Україні.

Фактично з цього часу починається відлік дискусії між українськими істориками, творцями і прибічниками версії голоду 1932–1933 років як Голодомору-геноциду українців, та їх російськими колегами, які рішуче заперечують геноцидну версію голоду 1932–1933 років і наполягають на тому, щоб розглядати «український» голод як складову загальносоюзного. Дискусія періодично набуває гостро конфронтаційного характеру – не в останню чергу через те, що прямою чи опосередкованою мотивацією виступають саме ідеологічні міркування, зазвичай досить далекі від академічних.

Після епізоду 1993 р. діалог між українськими та російськими істориками був здебільшого заочним, якщо не зважати на епізодичні особисті зустрічі на нечисленних конференціях. Російські історики увійшли в контакт з представниками ревізійністської школи (С. Віткрофт, Л. Віола, Р. Меннінг) і здійснили ряд проектів, пов'язаних з виданням джерел та обговоренням концептуальних проблем голоду 1932–1933 років (зокрема, питання про його штучність). Українські тим часом зосередилися на геноцидній версії, і де-факто відстоювали позиції тоталітарної школи (Р. Конквест, Дж. Мейс).

⁸⁹ Зеленин И. Е., Ивницкий Н. А., Кондрашин В. В., Осколков Е. Н. О голоде 1932–1933 гг. и его оценке на Украине // Отечественная история. 1994. № 6. С. 252–262.

Новий етап інтенсивних контактів і дискусій припадає на 2003–2008 рр., коли проблема знов – таки актуалізувалася політичними чинниками: спочатку спробою українського вищого керівництва добитися ухвалення спеціальної резолюції ООН про голод-геноцид в Україні (вчених, звісно, знову «мобілізували» на пошук аргументів), згодом – внутрішньою українською кампанією 2006–2008 років в рамках історичної політики президента В. Ющенка та зовнішньополітичною кампанією щодо визнання голоду 1932–1933 років актом геноциду проти українців.

У цей період дискусія між українськими і російськими істориками з питань голоду 1932–1933 років увійшла у фазу активної політизації, пов'язану з загостренням українсько-російських відносин, складовою яких була суперечка щодо питань історичної політики. Історики з обох боків намагалися утримуватися в рамках академічного диспуту, хоча загальна політична ситуація спонукала їх до радикалізації риторики, а емоційна складова дискусій часто визначала спосіб аргументації. Загальна тенденція цього періоду – посилення конфронтації: українська сторона шукала нових аргументів на користь геноцидної версії голоду 1932–1933 років, російська – знаходила дзеркальну відповідь⁹⁰. Зміст дискусій визначався прагненням до адекватності відповіді.

В цей період дискусія між ними виходить за рамки академічного середовища, набуває ознак публічності і пошуків моральної підтримки назовні. Популярними формами спілку-

⁹⁰ Можна помітити своєрідне змагання за схемою аргумент – контраргумент. Аргумент українських вчених: голод на українських територіях був найжахливішим за кількістю жертв. Аргумент росіян: на території Росії були регіони, де пропорційно до кількості населення втрати були більшими. Українські історики: особливість «українського» голоду — конфіскації продовольства. Російські — на території Росії було те саме. Українські — блокада цілих територій і обмеження пересування селян — виняткова риса українського голодомору. Російські: блокада російських сіл також мала місце.

вання стають круглі столи і телемости⁹¹ в присутності журналістів і «громадськості» (інколи – в присутності політиків) – такий формат накладав певний відбиток на хід дискусій і вимагав «ідеологічної стійкості» та відповідної риторики.

І російські і українські історики вдавалися до апеляції неакадемічного характеру. Доходило до того, що деякі вітчизняні дослідники звинувачували російських колег у незнанні українського матеріалу і української специфіки. Російські у відповідь звинувачували українських у тотальній політизації питання, у підпорядкуванні наукових завдань політичним. При цьому обидві сторони слідом за політиками наполегливо твердили, що пам'ять про трагедію повинна «об'єднувати народи».

Своєрідний компендіум аргументів, що висувалися російськими істориками у відповідь на основні постулати українських колег, склав російський дослідник В. Кондрашин у своїй підсумковій монографії, присвяченій голоду 1932–1933 років в Росії:

1) голод вразив не лише Україну, а всі основні зернові регіони СРСР, передусім зони суцільної колективізації;

2) відбувалося одночасне входження всіх колективізованих районів в голод;

3) адміністративні й репресивні заходи (надзвичайні комісії, чорні дошки, вилучення не лише зерна, а й їжі) були однаковими як на українських, так і на російських територіях;

⁹¹ Цікаво, що більшість з них відбувалася на російській території: Голод в Україні 1932–1933 гг.: причины и последствия (Президиум РАН, 29 марта 2004 г.) — ця конференція проходила в рамках російсько-української комісії істориків; Голод на Украине и в других республиках СССР. 1932–1933 годы. Организаторы и вдохновители. 11 мая 2007 г. — подію організовано журналом «Родина»; Голод 1932–1933 годов: «геноцид украинского народа» или общая трагедия народов СССР? Круглый стол в Центре украинистики и белорусистики исторического факультета МГУ. 10 декабря 2007 г.; Российско-украинская конференция «Украина и Россия: история и образ истории» (Москва, 3–5 апреля 2008 г. Институт Европы РАН) — тут голоду 1932–1933 років було присвячено окрему сесію. Матеріали двох останніх заходів: www.hist.msu.ru/labs/UkrBel/gol.htm

4) немає жодного прямого документального підтвердження (постанови) про необхідність убити таку чи іншу кількість українських чи будь-яких селян;

5) голодуючим селянам центр допомагав (зернова позика весни 1932 р.), Україна отримала в 1933 р. найбільше (501 тис. т);

6) зменшення кількості сільського населення відбувалося не лише за рахунок загиблих, а й тих, хто втік у міста і працював там (автор зауважує, що ця тема потребує спеціального дослідження);

7) щонайменше 4 регіони РРФСР (Саратовська та Челябінська області, АСРР німців Поволжя, Азово-Чорноморський край) постраждали більше, ніж Україна (з погляду пропорції зменшення населення)⁹².

В. Кондрашин не заперечував національної складової в подіях 1932–1933 років, визнаючи, що Й. Сталін скористувався ситуацією, аби «нейтралізувати ті шари української інтелігенції і партійно-радянської бюрократії, які виступали за збереження самобутності української культури та освіти в умовах уніфікації національних культур, що почалася»⁹³.

Він погоджувався і з тим, що голод 1932–1933 рр, допоміг Й. Сталіну ліквідувати потенційну опозицію його режиму в Україні, яка з культурної могла вирости в політичну і спертися на селянство. Визнання «національної специфіки» голоду в Україні не призвело до визнання геноцидної версії. Говорячи про причини голоду, В. Кондрашин стверджував, що «в основі трагедії на Україні були інші причини, передусім антиселянська політика сталінців, недовіра Сталіна до селянства незалежно від його національної належності»⁹⁴.

В. Кондрашин визнав, що голод був штучним, «організованим». Він виник в результаті насильницької колективізації, котра зруйнувала сільськогосподарське виробництво, примусо-

⁹² Кондрашин В. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. М., 2008, С. 237–248.

⁹³ Там само. С. 241–242.

⁹⁴ Там само.

вого вивозу хліба з села під час державних хлібозаготівель, а також унаслідок придушення селянського спротиву. Створена в такий спосіб ситуація, твердить В. Кондрашин, погіршилася внаслідок політики обмеження і ліквідації традиційних методів виживання селян під час голоду (в першій половині 1933 р.) та через відмову від міжнародної допомоги. Нарешті, безпосереднім актом навмисної організації голоду слід вважати директиви Й. Сталіна – В. Молотова, спрямовані на боротьбу зі стихійною міграцією селян⁹⁵. Трагедія 1932–1933 років – це наслідок курсу Й. Сталіна на прискорену модернізацію.

Російський дослідник рішуче заперечив тезу про голодомор-геноцид українців. «На наш погляд, абсолютно неприйнятним є тлумачення всенародної трагедії 1932–1933 рр. в рамках теорій “геноциду” і “голодомору”, також абсолютизація національного фактора в сталінській аграрній політиці. В основі трагедії лежали політичні і соціально-економічні причини, пов’язані зі здійсненням сталінського варіанту індустріальної модернізації СРСР»⁹⁶.

Голод – це загальнонародна, або загальноселянська трагедія. Нищення вірмен у 1915 р. чи трагедія в Руанді 1994 р. засвідчують, що там «режими» діяли усвідомлено, натомість свідчень про те, що в 1932–1933 рр. «сталінський режим» намагався знищити саме українців – немає. «Ми не підтримуємо думку українських політиків та істориків щодо національного геноциду голодом на Україні в 1932–1933 рр. і не згодні з їхнім визначенням “голодомору” як акції, організованої сталінським режимом з метою “виморювання”, знищення мільйонів жителів України. [...] Та й взагалі в сталінську епоху не було ані Росії, ані України, а був унітарний Радянський Союз. [...] Гадається, теорію геноциду взагалі неможливо застосовувати щодо радянського періоду історії Росії та України»⁹⁷.

Заперечення геноцидної версії російськими істориками можна пояснити декількома мотивами.

⁹⁵ Там само. С. 376.

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Там само. С. 378–379.

По-перше, суто академічними. Справді, доказова база її викликає обґрунтовані претензії не лише російських, а й більшості західних дослідників теми, і тих українських істориків, які «випадають» за рамки Голодомору.

По-друге, чи не основним лейтмотивом дискусії між російськими і українськими дослідниками є те, що українські історики – прибічники геноцидної версії, виконують політичне замовлення, ідуть за політичною кон'юнктурою. Коли В. Кондрашин, полемізуючи з українськими колегами, згадував «політиків та істориків» – така зв'язка була не випадковою.

По-третє, політичною вмотивованістю самих російських істориків, на що їм вказували їхні українські колеги. С. Кульчицький, наприклад, писав про це так: «Російські політики і вчені (sic! – Авт.) підкреслюють, що голод був загальноселянською трагедією, викликаною політикою уряду. Ця політика засуджується, але певною мірою і виправдовується. Мовляв, хліб забирали, щоб дістати валюту для новобудов першої п'ятирічки. Індустріальна слабкість країни, як підкреслюється, не дозволила б здобути перемогу у Великій Вітчизняній війні. Таке бачення історії дозволяє панівним колам сучасної Росії взяти з минулого здобутки і приховати злочини. Саме тому наші опоненти з Росії намагаються розчинити нашу трагедію з мільйонними жертвами в загальносоюзному голоді, який був до Голодомору і в Україні. Невизнання Голодомору як окремо існуючого явища дозволяє поставити хрест на його кваліфікації як геноциду»⁹⁸.

Взаємні звинувачення у підпорядкуванні наукових міркувань та висновків політико-ідеологічним цілям обґрунтовані в обох випадках, і в обох випадках – виходять за рамки академічного дискурсу.

Можливо, в українському варіанті взаємозв'язок політики та історії, історичної політики та історіографії є більш виразним хоча б тому, що в нашій країні ухвалено закон «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» (за безпосередньої участі істориків), і цей нормативний акт (як і заяви півтора десятка парламентів

⁹⁸ Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр.: вердикт учених // День. 2008. 2 вересня.

держав світу щодо голоду-геноциду в Україні) стає аргументом для українських істориків у наукових дискусіях.

В російському варіанті тема голоду 1932–1933 років не менш заполітизована, хоча б через «війну пам'ятей» 2007–2008 років (навіть чи тут обійшлося без участі істориків хоча б у ролі консультантів, в деяких випадках вони напряду готові звертатися до міжнародних інституцій⁹⁹) – в будь-якому разі відмінностей між офіційною позицією держави та позиціями істориків не спостерігається.

Навіть більше, російські історики, так само, як і їхні колеги-опоненти, охоче пояснюють позицію влади ширшій аудиторії. Виступаючи на Першому каналі російського телебачення директор Інституту російської історії РАН академік А. Сахаров, ідучи у фарватері послання президента Д. Медведєва¹⁰⁰, сказав: «Геополітично українське керівництво орієнтоване на Захід, на США. Україна розколота... І проблема голоду – дуже зручний момент, коли можна згуртувати весь український народ на антиросійських тенденціях»¹⁰¹.

Очевидно, що «політико-ідеологічна складова» в дослідженнях російських істориків є не меншою, ніж в їхніх українських колег. Навіть сам спосіб побудови аргументації видає явно неакадемічну мотивацію. Філіппіки на адресу українських колег з приводу політизації питання (часом цілком

⁹⁹ «Група російських істориків, — повідомляла “Российская газета”, — на чолі з професором Віктором Кондрашиним готує звернення до Європарламенту в зв'язку з недавньою резолюцією про визнання голодомору в 30-ті роки злочином проти українського народу». Див.: Саванкова Н. Информационный голод. Российские историки намерены донести до Европарламента всю правду о голодоморе // Российская газета. 2008. 29 октября.

¹⁰⁰ Див. докладніше перший розділ. Російський президент відмовився приїхати в Київ на державні комеморативні заходи, присвячені 75-й річниці голоду 1932 – 1933 років.

¹⁰¹ Позиция Киева по «голодомору» не имеет основания – историки // www.rian.ru/society/20081128/156025667.html (режим доступу 28 листопада 2008 р.).

слушні) зазвичай негайно супроводжуються аргументацією, яку важко назвати академічною.

«Я й багато інших дослідників, – пише В. Кондрашин в дискусії з наявними, на його погляд, антиросійськими обертонами Голодомору, – категорично проти такої упередженої, політизованої й примітивно ідеологізованої постановки питання, і вважаємо і пишемо у своїх працях, що трагедія 1932–1933 років у СРСР має не роз’єднувати, а об’єднувати російський і український народи як спільна трагедія, уроки якої мають зміцнити історичні зв’язки багатовікового спільного існування народів у складний час становлення нової державності як у Росії, так і в Україні, руху країн шляхом демократії та прогресу. Цій благородній меті, на моє глибоке переконання, і повинні присвятити свою творчість дослідники голоду як в Росії, так і в Україні»¹⁰².

Таке просвітницьке і суспільне «месіанство» є не єдиним аспектом інструменталізації історії російськими істориками. Політика дається взнаки й в інших практичних діях. В 2007–2008 роках в Росії під егідою Міністерства культури і масових комунікацій РФ та у співпраці з державними архівними інституціями Білорусі, Казахстану й України розгорнулася підготовка збірника «Голод в СРСР, 1932–1933»¹⁰³. З російського боку цю роботу мав очолити В. Кондрашин. В пояснювальній записці для укладачів майбутньої збірки, адресованій російським

¹⁰² Чи був голод 1932–1933 рр. в Україні “геноцидом українського народу”? Відповідь С. В. Кульчицькому // День. 2008. 3 червня. Зауважимо, що газета, за узгодженням з автором, надрукувала неповний текст листа В. Кондрашина, оминувши не лише певні надто детальні пасажі, важливі лише для вчених, а й ті фрагменти, які могли б виглядати “незручними” для українських істориків. Повний текст відповіді В. Кондрашина можна прочитати на сайті Міністерства закордонних справ РФ: Стаття В. В. Кондрашина по проблематике массового голода в СССР // www.in.mid.ru/ns-arch.nsf/iddpubl

¹⁰³ Українські історики відмовилися брати участь у цьому проєкті. Натомість вони запропонували видати окремі томи документів по Росії, Україні і Казахстану — ця ідея не зустріла підтримки російської сторони.

колегам, він детально інструктував їх, які саме документи треба добирати, мабуть, щоб забезпечити «концептуальну єдність» збірки.

В цій записці знаходимо цікаві пасажі. В розділі, де йдеться про відбір документів про хлібозаготівельну кампанію 1932 р., зазначено: «Враховуючи “український фактор”, треба підібрати документи з таким розрахунком, щоб вони доводили універсальний характер хлібозаготівель 1932 р., що здійснювалися одними й тими самими методами в кризових регіонах (Україна, Північний Кавказ, Нижня Волга)». В розділі, присвяченому «кульмінації загальноселянської трагедії», В. Кондрашин пропонував добирати документи «таким чином, щоб було видно трагедію всього радянського селянства, без акценту на Україну»¹⁰⁴.

Мабуть, ці поради було реалізовано. У лютому 2009 р., анонсуєчи в агенції «РИА Новости» майбутню збірку, керівник Федерального архівного агентства Росії В. Козлов зазначив, що «не знайдено жодного документа, який підтверджував би концепцію ”голодомор-геноцид” на Україні чи хоча б натяк в документах на етнічні мотиви того, що сталося»¹⁰⁵. Російські колеги пояснили і спонуки для своєї науково-пошукової діяльності. В. Козлов зазначив, що до роботи над цією збіркою документів «експертів» надихнула «політизація проблеми голоду в СРСР в 30-х роках та її зведення на Україні до рамок геноциду українців». Академік РАН В. Тишков своєю чергою наголосив на тому, що Росія лише виграє в результаті публікації цих даних, «тому що для решти всього світу провідною, нав’язаною версією є політизована інтерпретація частини українських істориків»¹⁰⁶.

¹⁰⁴ Пояснительная записка к предлагаемой структуре сборника (комп’ютерний текст, сканована копія). С. 3, 4. Документ люб’язно надано доктором історичних наук Г. Боряком.

¹⁰⁵ Голод 30-х годов был следствием сталинского режима // www.rian.ru/society/20090225/163170651.html (режим доступу 31 березня 2009 р.).

¹⁰⁶ Там само.

Інструменталізація теми голоду в руслі політичних, ідеологічних чи виховально-дидактичних завдань, як бачимо, є обопільною в російсько-українських дискусіях. Для вітчизняних істориків, які працюють в рамках канону «націоналізованої» історії цілком природним є прагнення виокремити голод 1932 – 1933 років за національним принципом і вмонтувати його у загальну схему національної історичної міфології, яка поряд з великими звершеннями потребує великих трагедій. Українські історики наполягатимуть на вилученні «українського» голоду із «загальносоюзного» чи «загальнонародного»/«загальноселянського» і його локалізації саме як національної трагедії ще й через те, що руйнівний ефект саме стосовно українського етносу дійсно був колосальним. Зауважимо, що вони не заперечують можливої кваліфікації голоду 1932 – 1933 років як геноциду і на російських територіях, заохочуючи російських колег до таких висновків. Російські історики, навіть визнаючи «національну специфіку» голоду в Україні, так само природно наполягатимуть на загальносоюзному та єдиному політичному алгоритмі голоду.

Суперечка політиків

За тим самим сценарієм відбувалася війна інтерпретацій на рівні міждержавних відносин, заяв політиків, державних речників і громадських діячів. Яблуком розбрату було питання про визнання голоду 1932–1933 років в Україні актом геноциду – за зразком Голокосту.

6 березня 2003 р. за результатами парламентських слухань Верховна Рада доручила урядові України «порушити у встановленому порядку питання перед Організацією Об'єднаних Націй про визнання голодомору 1932–1933 років геноцидом українського народу»¹⁰⁷.

Попри зусилля українських дипломатів добитися ухвалення окремого рішення (резолуції) про голод 1932–1933 років в Україні, вдалося дійти згоди лише щодо спільної заяви – статус

¹⁰⁷ Рекомендації парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років // www.zakon.rada.gov.ua (режим доступу 28 серпня 2007 р.).

цього документа був незрівнянно нижчий, хоча назагал і це можна було вважати серйозним успіхом – варто зазначити, що в тексті заяви містився термін Голодомор. Заяву було надіслано до Комітету з прав людини ООН 7 листопада 2003 р. Вона не містила слова «геноцид», проте вперше в міжнародному документі такого рівня пролунало слово «голодомор»¹⁰⁸. За твердженнями українських політиків, головним противником вживання терміна «геноцид» в тексті заяви і головним ініціатором пониження статусу документа була російська сторона. Проте заяву підписали чи оголосили про приєднання до неї 36 держав – членів ООН, в тому числі Росія (згодом кількість держав, що приєдналися до цього документа, зростає до 64).

Другий раунд спроб інтернаціоналізації Голодомору як геноциду припадає на період президентської каденції В. Ющенко. Якщо за часів Л. Кучми така спроба наразилася на тихий спротив російської дипломатії, то цього разу вона потрапила у ширший і набагато конфліктніший політичний контекст, пов'язаний з виразними деклараціями вищого українського керівництва щодо євроінтеграції та вступу до НАТО.

Під час підготовки до 34-ї сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО, до складу якої входять 193 країни, українські дипломати за дорученням В. Ющенко доклали чимало зусиль для внесення в проект резолюції формулювання про геноцид. 1 листопада 2007 р. сесія одногосно ухвалила резолюцію «Вшанування пам'яті жертв Голодомору в Україні». Перший її

¹⁰⁸ Joint statement by the delegations of Azerbaijan, Bangladesh, Belarus, Benin, Bosnia and Herzegovina, Canada, Egypt, Georgia, Guatemala, Jamaica, Kazakhstan, Mongolia, Nauru, Pakistan, Qatar, the Republic of Moldova, the Russian Federation, Saudi Arabia, the Sudan, the Syrian Arab Republic, Tajikistan, Timor-Leste, Ukraine, the United Arab Emirates and the United States of America on the seventieth anniversary of the Great Famine of 1932–1933 in Ukraine (Holodomor). United Nations General Assembly. Fifty-eighth session. Third Committee. Agenda item 117 (b) Human rights questions: human rights questions, including alternative approaches for improving the effective enjoyment of human rights and fundamental freedoms. Doc. A/C.3/58/9 // Архів автора.

варіант терміна «геноцид» не містив¹⁰⁹ і в ньому йшлося винятково про великий голод (Голодомор) в Україні.

Подальші дискусії за участі російської делегації призвели до розширення тексту. Хоча резолюція і називалася «Вшанування пам'яті жертв Голодомору в Україні», тобто адресувалася конкретно одній країні, в ній також висловлювалось співчуття жертвам голоду в Росії, Казахстані та інших частинах колишнього СРСР.

Текст резолюції починався так: «Пам'ятаючи великий голод (Голодомор), який забрав невинні життя мільйонів українців у 1932–1933 років, рівнозначно віддаючи шану пам'яті (в оригінальному тексті – *equally commemorating*. – Авт.) мільйонам росіян, казахів і представників інших національностей, що померли від голоду в 1932–1933 роках у Поволжі, на Північному Кавказі, Казахстані і в інших частинах Радянського Союзу»¹¹⁰.

Представники Російської Федерації входили до складу робочої групи, що готувала фінальний текст резолюції. Вони блокували його геноцидну версію, Росії не було в списку 45 країн, які підтримали цей документ.

Варто згадати і про те, що на цій самій конференції було ухвалено рішення про участь ЮНЕСКО в реалізації спеціальної програми ООН щодо поширення знань про Голокост через освіту та про боротьбу з будь-якими формами заперечення Голокосту¹¹¹.

У травні 2007 р. постійний представник України при ООН Ю. Сергєєв, виступаючи на неформальних тематичних дебатах 61-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН, закликав Об'єднані Нації відгукнутися на 75-ту річницю великого голоду (Голодомору)

¹⁰⁹ United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. Item 14.3 of provisional agenda. 34 C/50, 8 October, 2007. Remembrance of victims of the Great Famine (Holodomor) in Ukraine // Архів автора.

¹¹⁰ United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. Report of the PRX Commission. 26 October, 2007, p. 47.

¹¹¹ Нагадаємо, що спеціальною резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 1 листопада 2005 р. було встановлено Міжнародний день вшанування пам'яті жертв Голокосту (27 січня) та засуджено будь-які форми заперечення Голокосту.

1932–1933 років, зокрема, ухваленням «відповідного документа». Бажаний його статус він не згадав, але зауважив, що Україна не звинувачує жодну країну, йдеться про звинувачення тоталітарного режиму¹¹² – контекст цієї ремарки був зрозумілий, ішлося про гіпотетичні наміри України визначити конкретного винуватця трагедії хоча б у підтексті.

Зазвичай особливо гостру реакцію російських урядовців і політиків усіх рівнів (і чималої кількості громадських діячів та науковців) викликали (і викликають) заяви українських політиків (переважно націонал-демократичного і правого спрямування) щодо особливої провини Росії перед Україною із закликами про необхідність вибачитися перед Україною, а в деяких випадках – і про необхідність вимагати від Росії матеріальної компенсації за кривди, заподіяні Радянським Союзом¹¹³.

¹¹² Remarks by the Permanent Representative of Ukraine, H.E. Mr. Yuriy Sergeyev at the third informal thematic debate of the 61st UNGA session on Civilization and the Challenge for Peace.) obstacles and opportunities (10–11 May 2007) // Архів автора.

¹¹³ Наведемо найвиразніші приклади такої риторики. Виступаючи на парламентських слуханнях щодо вшанування пам'яті жертв голоду 1932–1933 років, відомий український поет з покоління шістдесятників, член фракції «Наша Україна» І. Драч заявив таке: «І коли казати впритул про те все, про цю найстрашнішу подію минулого століття, яка переломила хребет українській нації, що вона й досі не може зіп'ястися на ноги, то передовсім треба говорити про одну державу — Росію. Вона весь час посилала сюди хвилі, від Петрового Меншикова до того самого Муравйова, який розстрілював наших студентів під Крутами і розстрілював будинок Грушевського. Коли ми цього всього не зрозуміємо і будемо приховувати, і загортати все це у папірці, то ми нічого не зрозуміємо. І ми повинні знати, що цей 349-й рік Росії в Україні, а не перший, — це роковини голодомору 1932–1933 років (Оплески).

І елементарно зрозуміло, що держава, яка починає відкриття року своєї культури тут, передовсім повинна скласти якесь вибачення, покаяння за те все, що сталося протягом століть, адже саме такі були стосунки між українцями і росіянами. І оцього покаяння ми не почули. На жаль, ми не почули його і десять років тому від президента Єльцина, хоч там всі намагання були різними шляхами зробити все, щоб Єльцин якийсь

Зауважимо реальну наявність етнічно негативних стереотипів, антиросійських мотивів не лише у висловлюваннях політиків, а й у дослідженнях, які претендують на науковий статус, у шкільних підручниках і навчальних посібниках, у різного роду візуальних презентаціях Голодомору¹¹⁴.

такий варіант покаяння перед Україною склав. Цього всього не було. Не зробив цього, звичайно, і Путін, який налаштований більш войовничо і більш шовіністично, ніж його попередник. І це ми повинні розуміти. Коли ми цього всього не зрозуміємо, то про які нормальні стосунки між Росією і Україною можна говорити, шановні мої друзі? (Оплески). Див.: Парламентські слухання щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років (Стенографічний звіт) //

Депутат Верховної Ради України Я. Кендзьор, колишній учасник дисидентського руху 1960–1970-х років, співавтор одного з законопроектів про криміналізацію заперечення Голодомору як геноциду, член президентської фракції в парламенті у серпні 2008 р. висловлювався так: «Українська влада наполягає на тому, щоб правонаступник Радянського Союзу, Російська Федерація, несла моральну і матеріальну відповідальність за цей страшний акт людського мору. Нашого сусіда треба навчати цивілізованим відносинам» // Проиграли Голодомор? // www.for-ua.com. (режим доступу 5 серпня 2008 р.).

¹¹⁴ Наведемо декілька прикладів, деякі з них зазвичай використовуються російськими опонентами Голодомору як геноциду як засоби «багаторазового використання». У публіцистиці другої половини 1990-х – початку 2000-х років можна знайти, наприклад, такі публікації: А. Куліш. Книга пам'яті українців: Україна 1932 – 1933 рр. Короткий перелік злочинів московського імперіалізму в Русі-Україні. – Харків, 1996. В одному з науково-популярних видань (наклад 3 000 примірників) вказується (без посилань на узагальнюючі фактичні дані), що серед пролетарів, «направлених в українські села за хлібом», більшість становили етнічні росіяни, що для «проведення насильницької колективізації, розкуркулення, реквізиції продовольства в Україні у період голодомору застосовувались військові підрозділи та інші силові структури, до складу яких входили переважно етнічні росіяни». Див.: Смертю смерть подолали: Голодомор в Україні 1932–1933 / Авт. колектив: П.П. Панченко (кер.), М.М. Вівчарик, А.І. Голуб, М.А. Журба та ін. – К., 2003. – С. 48. В підручнику для 10 класу в розділі, присвяченому колективізації і голоду 1932 – 1933 років, містився такий пасаж: «Ще не розсіявся трупний сморід в опустілих українських хатах,

Оскільки такі заяви лунали і лунають передусім з лав прихильників президента В. Ющенка, їхній зміст охоче приписують йому самому. Попри очевидну особисту активну роль у просуванні проблеми Голодомору, В. Ющенко, принаймні будучи президентом, особисто не давав підстав для таких звинувачень. Навпаки, він неодноразово, у виступах і публічних заявах підкреслював, що ані він, ані Україна як держава не висувають претензій до Росії.

24 листопада 2006 р. В. Ющенко в інтерв'ю російським засобам масової інформації прямо заявив, що Україна не звинувачує Росію в голоді 1932–1933 років. «Не йдеться про адресне засудження, – сказав він, – оскільки держави і режиму, який став причиною цієї трагедії, на сьогодні не існує. Український і російський народи є жертвою цієї трагедії»¹¹⁵.

8 липня 2008 р. під час візиту до Австрії В. Ющенко на прес-конференції знову наголосив, що Україна не звинувачує Росію в трагедії 1932–1933 років¹¹⁶. Виступаючи на загальних дебатах 63-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН 24 вересня 2008 р. він заявив,

а з інших республік СРСР, особливо з Росії, вже прямували ешелони з переселенцями». Див.: Турченко Ф.Г. Новітня історія України (10 клас). – Ч. 1. – К., 2002. – С.282. У коментарях до фотоекспозиції, яка розміщена на стіні Михайлівського Золотоверхого собору, біля якого стоїть пам'ятний знак жертвам Голодомору, містилися прямі нагадування про те, що спустілі у результаті голоду 1932–1933 рр. українські села заповнювались переселенцями з Росії. Нарешті, документально-публіцистичний фільм «Голодомор. Україна ХХ ст. Технологія геноциду» (2005 р.), який використовувався у навчальному процесі в загально-освітніх школах, містить чимало висловлювань, контекст яких справді може формувати ксенофобські антиросійські почуття.

¹¹⁵ В. Ющенко Страны, виновной в Голодоморе, не существует. Див.: РБК. Главные новости // <http://pda.top.rbc.ru/daythemes/2006/11/24/20061124205658.shtml> (режим доступу 2 грудня 2008 р.).

¹¹⁶ Ющенко не считает Россию виновной в Голодоморе // <http://for-ua.com/ukraine/2008/07/08/150200.html> (режим доступу 7 серпня 2008 р.).

що прагнення України вшанувати пам'ять жертв голоду 1932 – 1933 років «не спрямоване проти жодного народу чи держави»¹¹⁷.

Утім, подібно до того, як радикальні апологети Голодомору ладні помічати лише ті факти і події, які вписуються в їхнє бачення, не менш радикальні опоненти з аналогічним завзяттям вдаються до методу вибіркового читання.

Журналіст одного з наймасовіших видань Росії – «Комсомольская правда», в усій кампанії щодо відзначення 75-ї річниці голоду 1932–1933 років побачив лише намагання «помаранчевих» посварити росіян з українцями (утім, тут він не був оригінальним – ця теза є найулюбленішою в російських борців з Голодомором. Риторика у стилі контрпропагандистських тирад часів «застою» 1970–1980-х років підсумовується в такий спосіб з багатозначними натяками на інші проблеми російсько-українських взаємин: «Нинішні спроби Ющенка звинуватити Москву в “організації голодомору” насправді більше подібні до намагання нацькувати свій народ, та й світову спільноту, на Росію. А якщо справа не вдасться – то й отримати від Москви багатомільярдну компенсацію за схемою: якщо не газ поцупимо, то хоча б грошенят злупимо»¹¹⁸.

Сам В. Ющенко ніколи публічно не висловлювався в спосіб, який йому приписується журналістами. Але він також ніколи публічно не коментував і не відмежовувався від згаданих вище заяв представників власної політичної сили та її союзників. Фактично виникає ситуація «двоголосся», яку неважко розцінити

¹¹⁷ Промова Президента України Віктора Ющенка на загальних дебатах 63-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН // www.president.gov.ua (режим доступу 26 вересня 2008 р.).

¹¹⁸ Харитонов М. Ющенко опять требует от России расплаты за «голодомор» // Комсомольская правда. 2008. 14 мая. В такому ж стилі коментувалися й інші дії українського президента. Наприклад, інформація про його законопроект щодо криміналізації заперечення Голодомору і Голокосту як актів геноциду, який так і не був схвалений українським парламентом, подавалася у такий спосіб: «Ющенко узаконил голодомор» // Известия. 2007. 24 июля.

як подвійний стандарт, особливо за умов жорсткого ідеологічного протистояння, яке вийшло на міжнародний рівень¹¹⁹.

У 2007–2008 роках розгорнулася справжня дипломатична війна між Україною і Росією з приводу визнання Голодомору актом геноциду на рівні міжнародних організацій. Вітчизняне Міністерство закордонних справ послідовно і вперто добивалося ухвалення відповідних резолюцій як на рівні окремих країн, так і міжнародних організацій. Російське зовнішньополітичне відомство не менш наполегливо блокувало ці зусилля. В результаті до 2008 р. українській дипломатії вдалося здобути визнання Голодомору геноцидом на рівні вищих законодавчих органів 14 країн, але жодна міжнародна організація на це не наважилася – значною мірою через протидію Росії.

У жовтні 2007 р. представник України в ООН П. Доценко повідомив, що Україна добиватиметься визнання голоду 1932–1933 років геноцидом проти українського народу¹²⁰. Цей намір було приурочено 60-й річниці Конвенції ООН про запобігання

¹¹⁹ В цьому сенсі цікавою є реакція оточення В. Ющенка на одне місце в інтерв'ю голови СБУ В. Наливайченка російській «Независимой газете» 15 червня 2009 р., де він зауважив: «Що стосується третьої сторони — Росії чи якоїсь іншої держави — про жодні претензії з нашого боку не йдеться. Злочин було вчинено на території України, виконавців та організаторів буде офіційно встановлено слідчими діями, але за розсекреченими документами відомо, що це представники української влади, української Компартії та існуючих на той час на території України каральних органів». Див.: Івченко Т. ФСБ покинет Крым раньше, чем Черноморский флот // Независимая газета. 2009. 15 июня. Представник України в комітеті ООН з прав людини В. Василенко прокоментував це в такий спосіб, що українське республіканське керівництво було лише виконавцем наказів з Москви, відповідальність лежить на «сталінському режимі», і якщо Путін і Медведєв ототожнюють себе з ним — це «їхня проблема». Див.: Kościński P., Serwetnyk T. Spór o wielki głód // www.rp.pl/artykul/321092.html (режим доступу 28 червня 2009 р.). Коментарі в російській пресі, зрозуміло, зводилися переважно до одного — «в голодоморі винні самі українці».

¹²⁰ Україна просить ООН визнати Голодомор геноцидом // www.pravda.com.ua (режим доступу 19 жовтня 2007 р.).

злочину геноциду 1948 р. і 75-й річниці голоду 1932–1933 років. Український дипломат вкотре повторив стандартний набір тверджень про кількість жертв (7–10 млн) та про наміри сталінського режиму знищити українців.

Проголошення про ці плани України викликало бурхливу суперечку між дипломатичними відомствами нашої країни і Росії. У липні 2008 р. українська делегація запропонувала внести у порядок денний 63-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН питання про Голодомор, однак через протидію російської делегації остаточне рішення було відкладене. 22 вересня українська делегація зняла це питання з порядку денного «з огляду на те, що це питання розглядається на інших світових форумах»¹²¹, а за твердженням російської сторони – через повну відсутність підтримки з боку інших делегацій. Тим часом В. Ющенко заявив, що коло прихильників варіанту резолюції, яка влаштувала б Україну, є ширшим, ніж коло опонентів.

24 вересня, виступаючи на загальних дебатах 63-ї сесії, В. Ющенко в кінці промови, загалом присвяченій загостренню загальної політичної ситуації в світі, згадав про голод 1932 – 1933 років, зауваживши, що «він мав характер геноциду» (знову оприлюднивши цифру в 10 млн жертв), але згадав й інші постраждалі народи та закликав ООН вшанувати «кожну національну трагедію»¹²².

В грудні 2008 р. чергова спроба української делегації внести питання про голод 1932–1933 років в порядок денний Генеральної Асамблеї ООН знову була невдалою – як завжди, знов через протидію російських дипломатів¹²³.

У цій дипломатичній війні на особливу увагу заслуговує обопільна риторика, яка радикалізувалася від заяви до заяви,

¹²¹ МЗС глибоко обурився, що Росія зневажливо посміялась з їх доброти // www.pravda.com.ua (режим доступу 25 вересня 2008 р.).

¹²² Промова Президента України Віктора Ющенко на загальних дебатах 63-ї сесії Генеральної асамблеї ООН // www.president.gov.ua (режим доступу 25 вересня 2008 р.).

¹²³ UN again refuses to include Ukraine famine in session agenda // www.en.rian.ru (режим доступу 4 січня 2009 р.).

причому російська сторона була значно активнішою. 2007 р. ознаменувався «дискусією», сповненою звинувачувальних заяв з обох боків, які супроводжувалися подіями явно провокаційного характеру.

17 листопада 2007 р. група прихильників Євразійського союзу молоді¹²⁴ влаштувала акт вандалізму на виставці, присвяченій голоду 1932–1933 рр. в Українському домі на Арбаті в Москві. МЗС України виступило з заявою з приводу інциденту, на що 19 листопада 2007 р. департамент преси і пропаганди російського МЗС відповів власним коментарем, в якому транслиував всі стандартні закиди на адресу української влади щодо інтернаціоналізації Голодомору. «Проголошення трагічних подій тих років “актом геноциду” щодо українського народу є одностороннім спотворенням історії на догоду сучасним кон’юнктурно-політичним настановам», – ішлося у документі. «Подібні ініціативи, – стверджувалося далі, – ображають пам’ять інших національностей, що загинули під час голоду 1932–1933 років у колишньому СРСР. Тема голоду дедалі більше стає предметом політичних спекуляцій певних політичних кіл на Україні»¹²⁵. У відповідь заступник міністра закордонних справ України В. Огризко заявив, що ці заяви не відповідають дійсності і свідчать про елементарне незнання історії російською стороною¹²⁶.

У березні 2008 р. постійний представник Росії при відділенні ООН в Женеві В. Лощинін закликав Об’єднані Нації не порушувати питання про визнання Голодомору геноцидом. «Історична правда, – заявив він, – полягає в іншому. Жертвами трагічних подій тих років стали мільйони людей різних національностей колишнього Радянського Союзу – росіян, українців, казахів, татар, башкирів». Він також закликав опонентів «не займатися політичними спекуляціями на теми,

¹²⁴ Члени цієї організації «успілися» іншою провокацією, вчинивши акт наруги над державним гербом України на Говерлі в Карпатах.

¹²⁵ МИД РФ: признание Голодомора геноцидом является искажением истории // www.newsru.ua (режим доступу 20 листопада 2007 р.).

¹²⁶ МИД Украины: полемика по поводу Голодомора с РФ абсолютно нетактична // Там само.

пов'язані зі спільним, іноді трагічним, історичним минулим і не використовувати для цього довільне тлумачення норм міжнародного права»¹²⁷. 19 вересня 2008 р. на засіданні Генерального комітету ООН з прав людини російський представник заявив, що «спроба української сторони узурпувати спільні для багатьох народів СРСР трагічні сторінки історії тих років є некоректною, а з морального погляду – шкідливою»¹²⁸.

В результаті намагання української сторони внести пункт про Голодомор у порядок денний 63 сесії Генеральної Асамблеї ООН було припинено самою українською делегацією. Російське МЗС оприлюднило заяву, тон якої був досить зловтішним. Зокрема, ішлося про те, що проект резолюції «Пам'ять про Голодомор 1932–1933 років в Україні» було знято українською делегацією через брак підтримки з боку інших країн. МЗС Росії підкреслило, що вважає цей крок єдино вірним і вкотре вдалося до формулювань, які були далекими від зваженої дипломатичної мови: «МЗС Росії знову підкреслює, – йшлося в заяві, – що спроби керівництва України закріпити на міжнародному рівні трактування подій 1932–1933 років на території колишнього СРСР як геноциду українського народу мають політизований характер і спрямовані на сіяння розбрату між братерськими народами Росії і України. Вважаємо блюзнірством політичні спекуляції Києва на пам'яті мільйонів жертв трагедії, що спіткала народи колишнього Радянського Союзу»¹²⁹.

Найпопулярніше в Україні інтернет – видання «Українська правда» подала такий заголовок до статті про заяву МЗС Росії щодо відкликання делегацією України проекту резолюції про Голодомор в Раді з прав людини ООН: «Росія святкує провал ідеї по Голодомору в ООН»¹³⁰. Політичний оглядач агенції «РИА

¹²⁷ Россия призвала ООН не считать Голодомор геноцидом // www.lenta.com.ua (режим доступа 10 березня 2008 р.).

¹²⁸ Москва вважає «шкідливими» спроби України говорити про Голодомор // www.pravda.com.ua (режим доступа 20 вересня 2008 р.).

¹²⁹ Цит. за: Росія святкує провал ідеї України по Голодомору в ООН // www.pravda.com.ua (режим доступа 25 вересня 2008 р.).

¹³⁰ www.pravda.com.ua (режим доступа 26 вересня 2008 р.).

Новости», коментуючи наступну, також невдалу, спробу добитися хоча б колективної заяви Асамблеї щодо голоду 1932–1933 років, написав: «З відчаю українські представники в ООН почали збирати підписи хоча б під декларацією з цього питання, але і тут програли Москві з рахунком 160 : 30»¹³¹, – спортивна термінологія видає загальну атмосферу нездорового азарту з обох боків.

Речники українського МЗС спочатку взагалі утримувалися від коментарів, але невдовзі виступили з заявою, в якому вислови російської сторони характеризувалися як знущання з намагань України вшанувати пам'ять жертв великої трагедії. «Україна, – йшлося в заяві МЗС, – закликає керівників та провідних політиків Російської Федерації припинити практику цинічного заперечення історичної правди про Голодомор, спроб виправдання та обілювання злочинів сталінізму»¹³².

У жовтні 2008 р., коли чергова спроба української делегації добитися включення питання про Голодомор в порядок денний Генеральної Асамблеї ООН була вкотре заблокована російською делегацією, МЗС України виступив зі значно жорсткішою заявою. «Російська Федерація, – йшлося у ній, – використовуючи важелі впливу постійного члена Радбезу ООН, шляхом відвертого тиску і шантажу намагається позбавити державу-члена ООН права поставити важливе для неї питання на порядок денний ООН – найбільш представницької всесвітньої організації [...] Такі дії суперечать букві і духу статуту ООН, а також правилам процедури Генеральної Асамблеї. Неконструктивна позиція Російської Федерації йде всупереч підходам світової спільноти в оцінках природи Голодомору»¹³³.

¹³¹ Романов П. Страсти по голодомору // www.rian.ru/society/20081219/157635179.html (режим доступу 20 грудня 2008 р.)/ Зауважимо, що «спортивна» термінологія – це цитування слів постійного представника РФ при ООН В. Чуркіна. Це – слова професійного дипломата.

¹³² Росія святкує провал ідеї України по Голодомору в ООН // www.pravda.com.ua (режим доступу 26 вересня 2008 р.).

¹³³ МЗС звинувачує Росію у перешкоджанні розгляду Голодомору в ООН // www.pravda.com.ua/news/2008/10/24/83412.htm (режим доступу 25 жовтня 2008 р.).

Зовнішньополітичні суперечки супроводжувалися внутрішньополітичною і медійною кампанією. На початку квітня 2008 р. нижня палата Державної думи РФ виступила з заявою, в якій, з одного боку, засуджувалась зневага радянського режиму до життя людей, з іншого – йшлося про те, що не існує доказів того, що голод 1932–1933 років був актом геноциду проти українців¹³⁴. Цікаво, що одночасно в російській пресі та на інтернет – сайтах було поширено коротку статтю О. Солженіцина «Поссорить родные народы?» (Известия. 2008. 2 апреля), в якій зусилля українського вищого керівництва з визнання Голодомору геноцидом було названо «провокаторським зойком», який зародився «у затхлих шовіністичних умах, злобно налаштованих проти “москалів” і «підніся у вищі державні кола нинішньої України».

Російське телебачення продемонструвало фільм А. Денисова «Голодомор – 33. Невыученные уроки», в якому головний акцент було зроблено на антиросійському змісті міфології Голодомору (який насправді присутній, передусім в контексті – і тут автори фільму вправно підібрали факти, щоправда, зовсім «не помітивши» тієї частини українського суспільства, яка критично ставиться до крайнощів такої міфології).

На одному з найбільш популярних суспільно-політичних ток-шоу «К барьеру» відбулася дискусія (20.11.2008) між російським істориком-публіцистом Н. Сванідзе та українським політологом В. Карасьовим, зрежисована у спосіб, що виставляв українського співрозмовника, який відстоював офіційний погляд Києва на Голодомор, в дещо кумедному світлі. Фактично всі російські медіа відверто боронили офіційну позицію вищого російського керівництва щодо кваліфікації голоду 1932–1933 рр. як загальносоюзної трагедії з особливим наголосом на тому, що намагання офіційного Києва відстоювати українську геноцидну версію трагедії є аморальними і такими, що «сіють розбрат між братніми народами».

¹³⁴ Див.: [Russian lawmakers reject Ukraine's view on Stalin-era famine // www.en.rian.ru/world/20080402/102830217.html](http://www.en.rian.ru/world/20080402/102830217.html) (режим доступу 25 травня 2008 р.).

Апофеозом українсько-російського протистояння у справі інтернаціоналізації Голодомору можна вважати відмову російського президента Д. Медведєва відвідати офіційні урочистості з нагоди 75-ї річниці голоду 1932–1933 років у Києві. Цьому акту було надано характеру показової політичної акції. Російський президент не просто відмовився, а й оприлюднив «послання» до президента В. Ющенка. Текст цього документа можна вважати своєрідним компендіумом усіх стандартних мантр російського МЗС щодо загальносоюзного характеру трагедії, та відповідної чи то жорсткої чи то скандальної риторики з уживанням висловів на зразок «цинічні та аморальні», вказівками на те, що позиція вищого українського керівництва сіє «розбрат» між «братніми народами». Цікавими місцями «послання» можна вважати згадування спроб України увійти в «підготовчий клас НАТО» поряд з її спробами інтернаціоналізації Голодомору та намагання Д. Медведєва навчити В. Ющенка «справжній» історії¹³⁵.

Досить симптоматичним є те, що зі зміною облич на вищих щаблях влади у 2010 р. в Україні змінилися риторика і дії російського вищого керівництва щодо «спільного минулого». Це не в останню чергу було пов'язано і з відмовою українських очільників від ідеї Голодомору-геноциду.

27 квітня 2010 р., виступаючи на Парламентській асамблеї Ради Європи у Страсбурзі, В. Янукович заявив, що «визнавати Голодомор як факт геноциду проти того чи іншого народу буде неправильно, буде несправедливо»¹³⁶. Заяву було зроблено за день до ухвалення резолюції, в якій частина української делегації, представлена опонентами В. Януковича, добивалася внесення терміна «геноцид». Зауважимо, що викресливши тему геноциду, В. Янукович не відмовився від Голодомору як частини офіційної історичної пам'яті та «винайденої традиції»: День пам'яті жертв голодоморів відзначається щороку, офіційне покладання квітів до

¹³⁵ Послание Президенту Украины В. А. Ющенко // <http://www.kremlin.ru/text/greets/2008/11/209176.shtml#> (режим доступу 20 листопада 2008 р.).

¹³⁶ Янукович сказав депутатам ПАСЕ, що Голодомор — не геноцид // eunews.unian.net/ukr/detail/193461 (режим доступу 30 травня 2011 р.).

пам'ятника на території Меморіалу жертв голодоморів в Україні є вже усталеною процедурою, якої дотримується вся владна верхівка країни.

Із російського боку тему було «закрито» 17 травня 2010 р. – під час офіційного візиту президента РФ Д. Медведєва, коли він разом з В. Януковичем відвідав Меморіал жертв голодоморів в Україні, – той самий, на відкриття якого демонстративно відмовився приїхати півтора роки тому.

«Важкі питання»: минуле у сьогодні

Голодомор був не єдиним «яблуком розбрату» в російсько-українських відносинах першого десятиліття 2000-х років. Суверенізація історії та історичної пам'яті, що відбувалася в Україні й відповідне трактування певних епізодів і подій раніше спільної історії породжувала інші конфліктні зони, причому не лише в новій і новітній історії, а й стосовно значно віддаленіших часів.

Як вже зазначалося, найбільш опукло спірні проблеми окреслювалися в ті моменти, коли йшлося про створення спільних праць (чи то підручників, чи то посібників, чи то популярних синтез історії України та Росії). Ці проблеми з більшим або меншим рівнем напруги актуалізувалися паралельно як в академічному, так і в суспільно-політичному дискурсах.

Якщо спробувати визначити рейтинг актуальності і злободенності цих спірних проблем за ступенем конфліктності та рівнем політичної інструменталізації, можна розташувати їх у такому порядку:

1. герої та антигерої національної міфології: тут передусім ітиметься про постаті І. Мазепи, С. Бандери, Р. Шухевича;

2. організації та рухи: Організація українських націоналістів (ОУН), Українська повстанська армія (УПА), батальйони «Нахтігаль» і «Роланд», дивізія ваффен СС «Галичина»;

3. Поразки і перемоги: Конотопська битва (1659 р.), розгром Батурина (1708 р.), Полтавська битва (1709 р.);

4. Давньоруська спадщина (можливо, найменш політизована тема).

Роль транслятора «офіційної лінії» вищого керівництва РФ було покладено на департамент інформації та преси Міністерства закордонних справ Російської Федерації. Спосіб висловлювань та формулювання, що містилися в коментарях і заявах цієї установи заслуговує на особливу увагу хоча б тому, що досить адекватно передає атмосферу тих часів. Для трансляції поглядів російських верхів на українську історичну політику використовувалася така ж схема, як і у випадку з Голодомором: до згаданого департаменту чи речника влади зверталися представники преси або «зацікавленої громадськості» – подання потрібного коментаря.

ОУН, УПА, українські збройні формування, суперечливі постаті

Як вже згадувалося, упродовж 1990-х – початку 2000-х років в Україні тривав процес конструювання стандартного національного нарративу та його відповідників в історичній пам'яті з супутнім набором історичних міфів, постатей, символів. Важливою складовою цього нарративу, поряд з трагедійно-віктимним компонентом, був героїчний. Подібна складова радянського нарративу та історичної пам'яті (коли йдеться про ХХ ст.) будувалася передусім на відповідному наборі міфів про громадянську (в опозиції «червоні» – «білі») та про Велику Вітчизняну війни. З відмовою від радянської схеми історії виникла потреба у національних міфах і символах, які б мали витіснити з мастер-нарративу і популярної міфології радянські.

Героїчні міфи про громадянську війну поступилися відповідникам з «визвольних змагань» чи «Української революції» (герої Крут, Зимовий похід армії УНР, українсько-польська війна 1919 р.). Значно складніше було з міфами Великої Вітчизняної війни: і сама історична подія і пов'язані з нею героїчні міфи надалі є надзвичайно популярними серед значної частини населення, проста їх заміна була неможливою. Тому упродовж 1990-х – початку 2000-х років на тлі доволі

інтенсивних дискусій (завичай пов'язаних з річницями початку або закінчення війни) відбувався процес переписування данного періоду історії.

В цьому процесі можна виокремити декілька підходів.

1. Часткове витіснення окремих радянських міфів та інсталяція у суспільну свідомість національних (націоналістичних). Приклад: заміна назви «Велика Вітчизняна війна» терміном «радянсько-німецька війна», представлення останньої як вияву конфлікту між двома тоталітарними режимами, де Україна й українці виступали жертвами.

2. Намагання забезпечити відносно безконфліктне співіснування цих міфів. Приклад: запровадження терміна «Друга світова війна» та визнання «Великої Вітчизняної війни» складовою війни світової. Україна та українці виступають повноправними учасниками війни, наводиться радянська статистика національного виміру (наприклад, кількість українців – Героїв Радянського Союзу).

3. Повне витіснення елементів радянського історичного наративу та заміна їх національними (націоналістичними). Україна та українці беззастережно визнаються жертвами тоталітарних режимів, всі радянські міфи спростовуються, основний наголос робиться на тих сегментах історії, які демонструють боротьбу українців за національне визволення. Цей варіант має виразну територіальну ознаку, він домінує в історичній пам'яті та канонічному наративі Галичини і частково Волині, є важливою базовою складовою історичної ідентичності значної частини української діаспори Заходу.

До 2005 р. усі три підходи співіснували в історичній політиці держави, іноді спостерігалися конфлікти довкола реалізації тих чи інших елементів цих підходів та спроби їх примирення. З приходом на президентську посаду В. Ющенка спостерігалися активні зусилля посилити найбільш радикальний, третій, варіант (хоча він і намагався віддавати формальну шану радянській міфології). Спроби президента, значною мірою підсилені його психологічною залежністю від політичної номенклатури української діаспори та від «західняків» в оточенні спровокували доволі гострі конфлікти всередині країни. Зокрема його дії були з

готовністю використані політичними опонентами для дискредитації президента як «націоналіста». Вони також збіглися з активізацією історичної політики у державах-сусідах: це мало наслідком тертя з вищим керівництвом Польщі (яке також вдалося до вельми агресивної історичної політики), європейських структур, і гучних, іноді скандальних конфліктів з Росією.

Початок активних дій, які мали ознаки інформаційної війни на дипломатичному полі, збігся з внутрішньополітичними змінами в Україні. Після тривалої політичної кризи 2006–2007 років, В. Ющенку та його союзникам вдалося добитися позачергових виборів до Верховної Ради і в грудні 2007 р. створити уряд, який очолила Ю. Тимошенко¹³⁷.

14 грудня 2007 р. МЗС Росії виступило з заявою щодо «антиросійських проявів в Україні», наводилися їх приклади: перейменування вулиць¹³⁸ у Львові, антиросійські висловлювання на відкритті пам'ятника жертвам Голодомору у Запоріжжі, акти вандалізму стосовно пам'ятників радянським воїнам у західних областях, бюсту О. Пушкіна у Львові, підпал російського культурного центру у Львові¹³⁹. «В Росії, – йшлося у заяві, – глибоко занепокоєні посиленням відверто націоналістичних, антиросійських і русофобських настроїв та проявів на Україні. Ідеться фактично про спроби використання складних періодів нашої спільної історії для здобуття тимчасових політичних вигод на угоду сумнівним ідеологічним настановам».

У заяві згадувалися «певні політичні сили на Україні, які навмисно заохочують такого роду дії і тим самим йдуть на

¹³⁷ У середині жовтня було оприлюднено результати позачергових виборів до Верховної Ради і стала реальною перспектива створення нового уряду союзниками і прибічниками В. Ющенка. Саме у жовтні 2007 р. спостерігаються перші активні дії зовнішньополітичного відомства Росії стосовно політики пам'яті в Україні (див. параграф про Голодомор).

¹³⁸ Вулицю М. Лермонтова було перейменовано на вулицю Д. Дудаєва, вулицю О. Пушкіна — на Генерала Чупринки (Р. Шухевича). Обидві – у 1996 р.

¹³⁹ Стався 2001 р., відповідальність взяла на себе невідома до цього часу організація «Галицькі вовки».

загострення російсько-українських відносин», висловлювалося сподівання на те, що «не тільки влада, але й інтелігенція України, ветерани і молодь скажуть своє вагомe слово. Час дати відсіч подібним націоналістичним вихваткам»¹⁴⁰.

Цікаво, що у заяві перераховувалися досить давні (іноді 10-літньої давності) події, зведені в один логічний ряд, а не менш дражливі речі не згадувалися. Наприклад, присвоєння (посмертне) Р. Шухевичу звання Героя України (жовтень 2007 р.), – в заяві його названо «фашистським прихвоснем», але згадана знаменна подія, яка, наприклад, була дуже негативно сприйнята Ізраїлем, залишилася поза увагою авторів документа.

Загальна тональність і зміст цієї заяви фактично встановили ідеологічні рамки риторики усіх наступних заяв дипломатичного відомства РФ на період історичних воєн Росії з сусідами¹⁴¹ у 2007–2009 рр.

У червні 2008 р. МЗС Росії виступив зі значно просторішою заявою – цього разу був використаний контекст «захисту прав співвітчизників» – заява стосувалася звернення старости російської громади Івано-Франківської області до президента Д. Медведєва щодо вшанування ветеранів дивізії ваффен СС «Галичина» (урочистості у місцевому музично-драматичному театрі).

Подію в Івано-Франківську було названо «блюзнірським актом» українських радикальних націоналістичних організацій, грубою образою російських жителів Івано-Франківська, «які кров'ю заплатили за визволення України від німецько-фашистських загарбників». У заяві висловлювалося крайнє здивування позицією місцевих «офіційних структур», котрі фактично підтримали вшанування «колишніх есесівців, на совісті яких сотні тисяч страчених українців, росіян, євреїв, білорусів, людей інших національностей».

¹⁴⁰ Заявление МИД России в связи с антироссийскими проявлениями на Украине // http://www.mid.ru/brp_4.nsf/sps/8B02FF594F151D36C32573B1004930DC (режим доступу 20 вересня 2012 р.).

¹⁴¹ Крім України йдеться про країни Балтії та Польщу.

Далі висловлювався цілий ряд претензій щодо офіційної історичної політики в Україні: присвоєння звання Героя України «капітану військ СС»¹⁴² Р. Шухевичу, війни з пам'ятниками «нашої спільної історії, могилами радянських воїнів-визволителів», наміри зрівняти в правах «нацистських злочинців і бойовиків ОУН-УПА» з ветеранами Великої Вітчизняної війни, ініціативи «українських націоналістів та їхніх покровителів» скасувати святкування Дня перемоги над «фашистською Німеччиною».

«В Росії сподіваються, – зазначалося в заяві, – що офіційні власті України, котрі декларують відданість демократичним європейським цінностям, усвідомлять всю згубність лінії на звеличення есесівців і покладуть кінець спробам перегляду підсумків Другої світової війни»¹⁴³.

Заява містила заклик щодо звернення до міжнародних організацій (ООН, ПАРЄ). Відповідно, МЗС Росії доклало чималих зусиль для ухвалення резолюції, спрямованої проти глорифікації тих, хто «співпрацював з нацистами» – у листопаді 2008 р. було подано проект такої резолюції ООН, саму резолюцію було ухвалено у грудні 2012 р.¹⁴⁴

Цього разу політичні евфемізми на зразок «офіційні власті України» чи «офіційні структури» було полишено: називався конкретний адресат – джерело незадоволення і роздратування. «На офіційному сайті Президента України зростає кількість розпоряджень, які вдолблюють у свідомість громадян України радикально оновлений перелік “знаменних дат” з історії України». Далі наводився перелік: указ «Про додаткові заходи

¹⁴² Р. Шухевич свого часу був офіцером батальйону «Нахтігаль»

¹⁴³ Коментарий департамента информации и печати МИД России в связи с обращением старосты Русской общины Ивано-Франковской области (Украина) А.Н.Волкова к Президенту России Д.А. Медведеву 23 июня 2008 г. // http://www.mid.ru/brp_4.nsf/newslines/75EABV35DB1CACB1C325747100594B1A (режим доступа 10 травня 2013 р.).

¹⁴⁴ Text of draft resolution against glorification of Nazism as approved by the UN General Assembly on 20 Dec 2012 // United Nations A/67/455, General Assembly, pp. 3 – 10, New York, 04 Dec 12.

щодо визнання українського визвольного руху ХХ століття», в якому перераховувалися Українська військова організація (одна з засновниць ОУН), Карпатська Січ (збройні формування Карпатської України), ОУН, УПА, Українська головна визвольна рада (УГВР).

Цей перелік закінчувався так: «Дивно, що досі не видано указ на захист І. Дем'янюка, який очікує у ФРН судового вердикту за звинуваченням у знищенні євреїв у гітлерівських концтаборах. Адже за воєнного злочинця офіційно клопоче Львівська обласна рада»¹⁴⁵.

А ось про спільну боротьбу народів СРСР проти гітлеризму, про українські фронти, що торували у складі радянської армії шлях до перемоги, про партизанський рух на території окупованої фашистами України русофоби воліють не згадувати. Це не просто “перекидання” сьогodнішньої політики в історію – це образа пам'яті мільйонів загиблих та їхніх нащадків, в тому числі й громадян сьогodнішньої України»¹⁴⁶

¹⁴⁵ У серпні 2009 р. Львівська обласна рада звернулася до В. Ющенка з проханням про захист І. Дем'янюка. У 1980-х справа І. Дем'янюка була свого роду показовим процесом щодо злочинів проти людяності/людяності (він нібито служив в охороні у таборі смерті Треблінка і брав активну участь у знущаннях і знищенні євреїв). Після депортації із США І. Дем'янюка було засуджено до смертної кари в Ізраїлі (1988), але у 1993 р. Верховний суд Ізраїлю скасував цей вирок (з'явилися свідчення, що І. Дем'янюка сплутали з іншою особою). У 1998 р. було відновлено його американське громадянство. У 2001 р. І. Дем'янюка знов звинуватили в тих самих злочинах, але вже у таборах Собібор, Майданек і Флоссенбург. У 2009 р. він був депортований до Німеччини, і у Мюнхені розпочався новий судовий процес, в результаті якого І. Дем'янюка було засуджено до 5 років позбавлення волі. Він подав апеляцію, однак помер у віці 92 роки, не дочекавшись рішення Апеляційного суду. Відповідно, згідно з німецьким законодавством, формально-юридично його попередній вирок скасовано.

¹⁴⁶ Коментарий департаментa информации и печати МИД России к публикации указа В.А. Ющенко «О дополнительных мерах по признанию украинского освободительного движения XX века» 25.11.2009 // http://www.mid.ru/brp_4.nsf/newsline/55E758ACEF53576FC3257679002E1937 (режим доступу 20 січня 2013 р.).

Під кінець своєї президентської каденції В. Ющенко присвоїв звання Героя України С. Бандері. Цей акт викликав неоднозначну реакцію суспільства і політиків не тільки в Україні, а й за кордоном: його засудили президент Польщі Л. Качинський, низка єврейських організацій України та світу. 25 лютого 2010 р. Європарламент ухвалив резолюцію, в якій «висловлювався жаль» з приводу указу В. Ющенка та надія, що нове керівництво «перегляне ці рішення й дотримуватиметься своєї відданості європейським цінностям»¹⁴⁷.

МЗС Росії відреагувало у вже знайомий спосіб: «Указ про нагородження С. Бандери орденом Героя України, – зазначалося у повідомленні, – подія настільки одіозного ґатунку, що вона не могла не викликати однозначно негативної реакції, передусім на Україні. [...] ЗМІ та суспільні структури, з цього приводу висловилися вичерпно, тональність оцінок варіюється від уїдливої іронії до жорсткої критики, що повною мірою відповідає настроям громадської думки Росії»¹⁴⁸.

Зауважимо, що в засобах масової інформації Росії паралельно відтворювався певний стереотип сприйняття України і українців: країна виглядала як певна спільна з Росією територія, яка внаслідок несприятливих обставин відокремилася, а за часів В. Ющенка та «помаранчевих» (останній термін вживався майже винятково в уїдливо-іронічному сенсі) перетворилася на «заповідник націоналізму», від чого страждає більшість самих українців, і що непокоїть їхніх «братів-росіян». Відповідно, тема ОУН, УПА і українського націоналістичного руху у ЗМІ подавалася переважно з цих позицій, іноді доходило до справжніх курйозів.

¹⁴⁷ European Parliament resolution on the situation in Ukraine 22.2.2010 RC-B7-0116/2010 Див.: <http://www.Europarl.europa.eu>

¹⁴⁸ Сообщение для СМИ: Комментарий департамента информации и печати МИД России в связи с указом Президента Украины В.А.Ющенко о награждении С.Бандеры орденом Героя Украины 26. 01. 2010 р. (доступу 10 травня 2013 р.).

Наприклад, відкриття у Львові ресторану «Криївка», стилізованого під «бандерівський схрон»¹⁴⁹, було відкоментовано на одному з центральних російських каналі («ТВЦентр») у такий спосіб: «Новий зухвалий факт в ланцюгу наступу на російські і радянські історичні цінності. На Західній Україні, просто у центрі Львова, відкрито нацистське кафе. Тих, хто розмовляє російською, до нього не пускають, а на стінах установи, як антураж, розвішано портрети нацистів», – серед останніх, названих «українськими героями Другої світової війни», згадувався, поряд з Шухевичем і Бандерою, С. Петлюра... Р. Шухевича було названо «полковником нацистської армії», «Бендера (sic! – Авт.) – лідер націоналістичного руху, який відрізнявся особливою жорстокістю в роки громадянської війни». Усе це було контекстуалізовано заявами про «наступ на росіян по всьому фронті» в Україні, згадувалося, зокрема, рішення про дублювання російських фільмів українською мовою та про «русское радио из эфира – вон!»¹⁵⁰.

Наведене безграмотне інформаційне повідомлення, яке, крім іншого, містить неправдиву інформацію і пересмикування фактів, є в певному сенсі зразком висвітлення «українських сюжетів» у контрольованому центральною російською владою медіапросторі, – тема про «розгул націоналізму» (передусім в контексті мовного питання – «насильницької українізації», та «Бандеру – Бендеру» і «українських націоналістів-зрадників-злочинців» – в контексті перегляду історії) – була чи не найпопулярнішою в період правління В. Ющенка.

Зуважимо, що в засобах масової інформації висловлювалися й інші погляди на проблему. Оглядач «Новой газеты», коментуючи виставку документів федеральних архівів про ОУН та УПА і відповідний сюжет в телепрограмі «Вести», зробив таке резюме тексту за кадром: «Бандерівці були антисемітами,

¹⁴⁹ <http://www.kryjivka.com.ua/> – сайт кафе. Спочатку все виглядало як комерційний проект з незвичайним антуражем. Нині, судячи з сайту кафе, комерційний проект працює і як інформаційно-ідеологічний.

¹⁵⁰ <http://www.youtube.com/watch?v=nxkyqvdGeSw&feature=related> (режим доступу 25 жовтня 2012 р.).

ненавиділи москалів і поляків, співпрацювали з Гітлером, вирізали села, а Сталін був з ними поблажливий і тисячами випускав з таборів». Полемізуючи з позицією офіційних кіл та нав'язливо поширюваними стереотипами¹⁵¹, автор статті нагадував читачам про співпрацю Й. Сталіна з А. Гітлером, пакт Молотова – Ріббентропа і дорікав росіянам: «Ми сваримо українців за те, що вони “політизують історію”, але самі з погано прихованою насолодою робимо те ж саме, що й вони»¹⁵².

У дослідницьких колах, які мають безпосереднє відношення до вивчення проблем ОУН, УПА та українського націоналістичного руху, можна умовно виокремити два підходи. Перший, який репрезентує московський дослідник О. Дюков, безпосередньо пов'язаний з реалізацією офіційної історичної політики. У цьому випадку діє вже згадана організаційна схема, коли формально незалежна неурядова організація послідовно бере участь у «війнах пам'яті» на боці власної держави.

О. Дюков, автор дослідження «Другорядний ворог», присвяченого політиці ОУН та УПА щодо євреїв, відомий активною публіцистичною діяльністю, яка призвела до того, що в деяких країнах – сусідах Росії його оголошено персоною нон-грата. Публічні виступи цього автора стосовно ОУН та УПА цілком вписуються у стандартну схему, окреслену вже згадуваними заявами та коментарями російського МЗС.

Його дослідження «ОУН, УПА – євреї» формально відповідає канонам академічного і вводить у науковий обіг цікаві документи і факти. Автор зосереджується на доведенні двох тез, які є предметом палких дискусій ідеологічного гатунку:

- ОУН та УПА були антисемітськими організаціями;

¹⁵¹ «Ни один сюжет в российских теленовостях не вызывает зевоту и тошноту столь же успешно и неизменно, как это делают бесконечные надрывные рассказы об украинских властях, реабилитирующих “героев ОУН” // Минин С. Меняю Бандеру на Бандераса! // http://www.ng.ru/columnist/2009-07-02/100_bandera.html (режим доступа 20 жовтня 2012 р.).

¹⁵² Там само.

· українські націоналісти були активними учасниками «екстермінацій» євреїв.

Своє дослідницьке надзавдання О. Дюков пояснив так: «Автор не вважає свою працю вичерпною, однак сподівається, що після її публікації заперечення внеску ОУН і УПА у знищення євреїв стане неможливим»¹⁵³. Книгу можна вважати вдалою спробою академічного обґрунтування політико-ідеологічної інструменталізації історії. При цьому автор дещо плутається в термінології (називає апологетичні праці про ОУН та УПА «ревізійністськими»), а подекуди вдається до прийомів, які серйозно підважують формальну академічну чистоту тексту і підтверджують початкову ідеологічну настанову автора (яку він і не приховує). Наприклад, перекладаючи тексти ОУН на російську, О. Дюков калькує українське «жиди» на російське «жиды». У такий нехитрий спосіб без пояснень семантичних та культурних контекстів у російськомовного читача, не втаємниченого в історико-лінгвістичні тонкощі, формується заздалегідь визначений спосіб сприйняття.

Якщо говорити про суто академічні видання про ОУН та УПА, то варто згадати двотомну збірку документів «Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны»¹⁵⁴. Публікація охоплює широке коло джерел (архіви Росії, Білорусі, України, Польщі, Німеччини). Автори актуалізували своє звернення до теми її злободенністю – наявністю гострих дискусій, і, відповідно, визначили три магістральних сюжети, котрі їх цікавили: співпраця ОУН та УПА з нацистами, боротьба ОУН та УПА з Червоною армією, участь українських націоналістів у репресіях проти мирного населення.

Упорядники задекларували своє прагнення до об'єктивності тим, що наводять документи, в «яких представлено погляд на українських націоналістів радянської, німецької і польської

¹⁵³ Дюков А. Второстепенный враг: ОУН, УПА и «решение еврейского вопроса». М., 2008. С. 8.

¹⁵⁴ Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Том 1: 1939–1943; Том 2: 1944–1945. М., 2012.

сторони»¹⁵⁵ (передмова О. Борисенюк), збірка містить і документи ОУН та УПА. В обох передмовях (історіографічній та археографічній) дотримано академічного стилю викладу і відповідної термінології, варто звернути увагу на те, що стосовно ОУН вживається термін «рух опору»¹⁵⁶. 79% документів оприлюднено вперше, збірка відповідає академічним стандартам.

Конотопська битва, І. Мазепа, Полтавська битва

Активізація історичної політики назовні не оминула і звернення до давніших часів. Магістральне спрямування цієї політики – використання гасла «подолання націоналізму» для організації політичного тиску на вище керівництво держав-сусідів – залишалося незмінним.

У березні 2008 р. президент України В. Ющенко видав указ про відзначення 350-ї річниці Конотопської битви, в якому йшлося про «перемогу війська під проводом гетьмана Івана Виговського» – без згадки про переможених. Метою комеморативних заходів визначалося «відновлення історичної правди та національної пам'яті, поширення повної і об'єктивної інформації про події середини XVII століття в Україні, на підтримку ініціативи громадськості»¹⁵⁷. Указ окреслював широке і доволі стандартне коло заходів включно з випуском ювілейної марки і монети.

Департамент інформації і преси МЗС Росії відгукнувся через два місяці – цього разу це був коментар на запит російської преси. «Викликає здивування і жаль, – йшлося в ньому, – те, з якою впертістю, гідною кращого застосування, деякі сили в Україні намагаються відшукати у спільній, справді складній, часом суперечливій російсько-українській історії події та персонажі, помітні хіба що тим, що вони колись були спрямовані

¹⁵⁵ Там само. Том 1: 1939–1943. С. 5.

¹⁵⁶ Там само. С. 26.

¹⁵⁷ Указ Президента України Про відзначення 350-річчя перемоги війська під проводом гетьмана Івана Виговського у Конотопській битві 11 березня 2008 р. // www.search.liga.zakon.ua/l_doc2.nsf/link1/U207_08.html

проти Москви, проти Росії, проти росіян. В ім'я цього іноді підносяться на щит імена і діяння, яких за інших умов можна було б і соромитися. Кривава битва через чергову зраду чергового гетьмана – з їхнього числа. У цих умовах доводиться покладатися на мудрість українського народу, який не дозволить себе втягнути у штучне, надумане протистояння з Росією. Ігри з історією, особливо з націоналістичною підкладкою, ніколи ще ні до чого доброго не призводили»¹⁵⁸.

Через рік прийшов час нової баталії. Приводом стали державні заходи до 370-ліття І. Мазепи та 300-ліття Полтавської битви. 15 травня 2009 р. МЗС Росії виступило з заявою щодо постаті І. Мазепи¹⁵⁹. За повідомленнями ЗМІ, у заяві йшлося про «спробу реабілітації гетьмана Мазепи», зокрема перейменування вулиці у Києві, запровадження нової іменної державної нагороди, спорудження пам'ятників у Києві і Полтаві¹⁶⁰. У документі містилася навіть апеляція до громадян України: «В цих умовах доводиться сподіватися на мудрість українського народу, який не дозволить себе втягнути у штучне, надумане протистояння з Росією»¹⁶¹ – пасаж, який дослівно відтворює частину заяви щодо річниці Конотопської битви.

До справи долучилася Державна дума Росії. «Імена Петра Великого, солдатів, генералів – “пташенят гнізда Петрова”, назви переможних полків і героїзм козаків і жителів Полтави не будуть забуті. Не буде забутою і зрада Івана Мазепи, ім'я якого стало загальником, а на нього самого було накладено анафему Російською православною церквою. Не може не дивувати, що в

¹⁵⁸ Коментарий департамента информации и печати МИД России в связи с вопросом российских СМИ о планах празднования на Украине 350-летия Конотопской битвы 10 июня 2008 г. // http://www.mid.ru/brp_4.nsf/newline/0DD0502FE86B5073C3257464003276A1 (режим доступу 20 квітня 2013 р.).

¹⁵⁹ На офіційному сайті МЗС РФ цю заяву знайти не вдалося, тому цитати з неї подаються за повідомленнями ЗМІ.

¹⁶⁰ МИД РФ уверен, что Мазепа расколел украинское общество // www.for-ua.com/ukraine/2009/05/15/145305.html (режим доступу 5 травня 2013 р.).

¹⁶¹ Там само.

керівництві України сьогодні знаходяться люди, які вбачають у зраді зразок для наслідування, і у такий спосіб відмовляють собі і своєму народові в історичному праві вважатися нащадками переможців Полтавської битви»¹⁶².

Найбільш виразний, хоча і дещо екзотичний коментар щодо планів встановлення пам'ятників І. Мазепі та Карлу XII у Полтаві подав посол РФ в Україні В. Черномирдін: «Ну уявіть собі, що ми зараз Гітлеру поставимо пам'ятник у Сталінграді. Як це буде виглядати?»¹⁶³.

В такому ж ключі висловлювалася провладна російська преса: варто лише переглянути назви статей¹⁶⁴.

Зауважимо, що в цих епізодах українське зовнішньополітичне відомство або не надто переймалося ескападами своїх російських колег, або його речники були настільки зосереджені на просуванні тандему «Голодомор – геноцид», що на інші сюжети «війни пам'ятей» бракувало ресурсів. Утім, варто згадати доволі нехарактерний за різкістю риторики виступ тодішнього посла України в РФ К. Грищенка. Констатувавши результати соціологічних опитувань в Росії, що засвідчили зростання

¹⁶² Заявление Государственной Думы «В связи с 300-летием победы русской армии в Полтавской битве» // <http://www.materik.ru/rubric/detail.php?ID=6286> (режим доступа 1 лютого 2013 р.).

¹⁶³ Украина и Россия столкнулись под Полтавой // Коммерсантъ, 2008, 26 марта Онлайн – ресурс: <http://www.kommersant.ru/doc/871344/print> (режим доступа 20 травня 2012 р.).

¹⁶⁴ «Полтавский юбилей и фальсификация истории» // http://www.km.ru/news/poltavskij_yubilej_i_falsifikacz (режим доступа 20 жовтня 2012 р.), статтю розміщено у рубриці «Інформаційні війни»; Марчуков А. Полтавская битва, век XXI (украинский контекст) // http://ria.ru/poltava_analysis/20090629/175759601.html (режим доступа 20 жовтня 2012 р.); Борьба украинского и российского народа против предателей и оккупантов: от Полтавы до ВО // http://ria.ru/press_video/20090625/175498365.html (режим доступа 20 жовтня 2012 р.) Загалом на сайті агенції «РІА Новості» було розміщено більше 50 матеріалів, пов'язаних з 300-ю річницею Полтавської битви: тональність подання інформації коливається від нейтральної до відверто пропагандистської та контрпропагандистської.

негативного ставлення громадян РФ до України саме у 2007–2009 рр., він зауважив: «Мабуть, коріння різкого посилення антиукраїнських настроїв у РФ в останні роки ховаються в інформаційній кампанії проти нашої держави, яку послідовно ведуть російські ЗМІ, штучно створюючи у свідомості широких мас росіян негативний образ України. Особливо деструктивною є тенденційне трактування історичних подій, упереджене висвітлення непростих спроб українського суспільства щиро і відверто оцінити минуле своєї країни»¹⁶⁵.

До публічної дискусії долучилися професійні історики з тих, кого О. Міллер характеризує як «бійців історичної політики». У вересні 2009 р. учасники конференції «Придністров'я і Північна війна: історія і сучасність», організованої у Тирасполі за участі московського Фонду сучасної історії (голова наглядової ради – голова Держдуми РФ С. Нарішкін), Придністровської філії Інституту країн СНД та місцевого університету ухвалили звернення до влади України.

«Наукове співтовариство істориків, – ішлося у документі, – звертається до наділеного владою політичного керівництва України з закликом відмовитися від згубного курсу, спрямованого на погіршення традиційних братерських відносин між російським і українським народами, фальсифікації нашої спільної історії, підпорядкування історичного минулого цьогочасним інтересам політичної кон'юнктури, що постійно змінюється»¹⁶⁶.

Автори звернення й організатори конференції своє бачення проблеми задекларували в анонсі заходу. Серед головних тем знаходимо такі: «Полтавская победа и становление новой великой державы – России»; «Полтавская битва – герои и предатели»; «Анафематствование Мазепы»; «Мазепа в интерпретации Пушкина»; «Пётр Великий – выдающийся полководец»;

¹⁶⁵ Украина просит МИД РФ не разжигать в россиянах ненависть <http://www.rosbalt.ru/ukraine/2009/05/18/641243.html> (режим доступу 11 вересня 2012 р.).

¹⁶⁶ Сандуца В. В Тирасполе Украину призвали отказаться от фальсификации истории // <http://ria.ru/society/20090919/185690991.html> (режим доступу 21 травня 2013 р.).

«Критика фальсифікацій и извращенного восприятия исторических событий Полтавской битвы»¹⁶⁷. За рік до цього ті самі установи провели конференцію «Політична фальсифікація історії як бар'єр на шляху демократичного реформування міжнародних відносин на пострадянському просторі».

Російський професійний історик, небайдужий до історичної політики у сусідній державі, відгукнувся на офіційну українську версію Полтавської баталії так: «На Україні ювілей Полтавської перемоги теж не був поміченим і спричинив новий раунд битви за історію. Ставлення до битви, до постатей Петра I, Мазепи (як і до решти значущих подій вітчизняної історії) зробилося там своєрідним світоглядним і політичним вибором. Мірою ставлення до офіційної української ідеології, головною складовою якої є націоналізм, ненависть до Росії і всього російського, і така ж ненависть до власної історії»¹⁶⁸.

Автор відстежує сюжетний ряд історичної політики часів В. Ющенка і робить висновок про її мету: «Але ж ті, хто прославляє Мазепу, твердять, що діють в ім'я України. Так, але якої? “Мазепа“ – це політичний міф, такий самий, як “Петлюра“, “Голодомор“, “ОУН – УПА“. За їхньою допомогою їхні творці і розповсюджувачі намагаються заволодіти масовою свідомістю і переформатувати її»¹⁶⁹. Далі він викриває мету «українського історичного проекту», який було запущено ще у ХІХ ст. – вона полягає в тому, щоб довести наявність окремої української нації, «відірвати» її від «руського мира» (так у тексті. – Авт.), заперечити етнічну, культурну, політичну, духовну «єдність» з ним у минулому, сучасному і майбутньому. «На підміну цінностей, на зміну генетичного коду народу і спрямовані всі ці

¹⁶⁷ Приднестровье и Северная война: история и современность // mhf.su/node/38 (режим доступу 21 травня 2013 р.).

¹⁶⁸ Марчуков А. Полтавская битва, век XXI (украинский контекст) // ria.ru/poltava_analysis/20090629/175759601.html (режим доступу 20 жовтня 2012 р.). Редакція «РИА Новости» обачливо додала до цієї статті нотатку про те, що погляди автора можуть не збігатися з поглядами редакції.

¹⁶⁹ Там само.

ідеологічні кампанії від історії, що розпочалися на Україні у 1990-ті й що особливо пишно розквітли за Ющенка»¹⁷⁰.

Згадана стаття є, можливо, найрадикальнішою заявою з табору тих професійних істориків, які взялися за ідеологічну критику історичної політики в Україні. Вона, з одного боку, коректно зазначає послідовність дій влади і офіційної історіографії у ствердженні цілісного національного нарративу, з іншого – є своєрідним компендіумом ідеологем, характерних для історичної політики Росії стосовно України в період «війни за минуле». Її дискурс цілком суголосний філіппікам російського МЗС і заявам інших політичних речників.

Професійні історики, які не беруть участі в ідеологічних дебатах, і не належать до лав «бійців історичної політики», теж не оминають дискусій, але їхні дискусії витримано у рамках академічного дискурсу, попри те, що вони обговорюють ті самі теми. Наприклад, дискусія про вже згадувані події і постаті в Московському університеті тональністю й аргументацією різуче відрізняється від¹⁷¹.

Важливою подією на тлі недавніх пристрастей щодо давніх подій та постатей стала публікація популярної біографії І. Мазепи¹⁷² та монографії Т. Таїрової-Яковлевої про гетьмана¹⁷³. Професор Гарвардського університету С. Плохій назвав другу працю «найбільш збалансованою» книжкою про І. Мазепу. Деякі російські колеги вказали на фактографічні огріхи та ідеалізацію образу гетьмана, деякі сприйняли позитивно як працю, котр переосмислює усталені міфи, українські колеги сприйняли її

¹⁷⁰ Там само.

¹⁷¹ Див. матеріали дискусії «Когда украинцы стали украинцами, а русские – русскими? Складывание украинского, великорусского и общерусского самосознания в Средние века и Новое время». С. 55–62 (у джерелі пагінація відсутня) // www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/ukrros.htm (режим доступу 15 жовтня 2012 р.).

¹⁷² Таирова-Яковлева Т. Мазепа. М., 2007, 271 с.

¹⁷³ Таирова-Яковлева Т. Иван Мазепа и Российская империя: история «предательства». М., 2011, 525 с.

переважно позитивно¹⁷⁴. Зауважимо, що лунали і радикально негативні оцінки (суміш ідеологічно вмотивованої критики і вказівок на реальні огріхи праць історика)¹⁷⁵. В будь-якому разі російська дослідниця вперше в сучасній російській історіографії спробувала повернути дискусію про справді суперечливу постать у рамки академічного обговорення. Ця спроба вдалася лише частково через очевидні причини – і сама авторка, намагаючись подолати стереотипи, справді подекуди вдається до ідеалізації свого героя¹⁷⁶ (спрацьовує «реабілітаційний синдром»), і сила тяжіння історичної політики є такою, що її дискурсивні практики впливають і на академічні дослідження.

«Київська Русь», «спільна давньоруська спадщина» і початки державності

Як нові ідеологічні й політичні реалії пост-радянського часу позначилися на трактуванні найдавнішого періоду історії в Росії? Загалом, дисципліна виявилася достатньо стійкою щодо впливу зовнішніх факторів: політичних і культурних ідеологій. Оскільки дисциплінарно адекватними вважаються лише дослідження часткових фрагментів минулого, обмеженого рамками раннього середньовіччя, «великі смисли» історії (навіювані спекулятивною

¹⁷⁴ Див. резюме дискусії на історичному факультеті Санкт-Петербурзького університету: http://history.spbu.ru/index.php?chpu=studia_slavica_et_balkanica_petropolitana/2166/2597 (режим доступу 11 жовтня 2012 р.).

¹⁷⁵ В Україні є публіцист, історик за освітою, який «спеціалізується» на доволі радикальній критиці праць Т. Таїрової-Яковлевої. Див. наприклад: Александр Каревин: Бездна невежества: «нетрадиционная» российская история Мазепы // www.regnum.ru/news/1274293.html (режим доступу 17 листопада 2012 р.).

¹⁷⁶ Перша ж характеристика гетьмана вже в анотації книги «Мазепа» Т. Таїрової-Яковлевої читається так: «Поет, покровитель архітектури, книговидання, освіти і богослов'я».

філософією історії), в тому числі – належність до певної схеми національної історії – в академічному дискурсі зазвичай не ставляться і не дебатуються.

На рівні історії дидактичної російська історіографія відтворює канон, апробований в «історії СРСР з найдавніших часів» (за вирахуванням очевидно ідеологізованих сюжетів: класової боротьби, народних рухів і повстань, боротьби із іноземними загарбниками, уваги до соціально-економічного розвитку): історія Київської Русі присутня в повному обсязі як початок історії російської. За характерний приклад можна взяти «Историю России с древнейших времён до наших дней: Учебник» за редакцією О. Сахарова (Москва, 2011). Послідовність сюжетів тут наступна: виникнення Київської держави, її історія до 1132 р., коли відбувається «політичний розпад Русі»; огляд іс«Черниговское и Северское княжества»; «Галицко-Волынское княжество», «Господин Великий Новгород»; «Владими́ро-Суздальское княжество». Далі йде монгольське завоювання, і з ним фокус оповіді переміщується винятково на північ Східної Європи. Із незначними варіаціями ця усталена схема відтворюється у всіх нарисах російської історії, що з'явилися протягом останнього часу в Російській Федерації.

Варто підкреслити: на відміну від України, де в популярній історичній свідомості існує постійна проблема «реконквісти» домонгольського періоду, в Росії – ані на рівні дидактичної історії, ані на рівні історичної свідомості – до останнього часу аналогічна проблема «доведення прав» не виникала. Київська Русь не сприймається як частина української історії, вона є природною частиною середньовічної історії Росії.

Проте, сучасні географічні та політичні реалії все ж неможливо не брати до уваги. Київ – столиця Давньої Русі – а також головні її центри, у тому числі ті, що ввійшли до національної російської міфології (наприклад, уся географія «Слова о полку Ігоревім»), уперше в часи нової історії опинилися поза державною територією Російської Федерації. З погляду державних комеморативних практик – відзначення ювілеїв, відвідини історичних і пам'ятних місць, встановлення пам'ятників і пам'ятних знаків тощо – це надзвичайно

дискомфортна ситуація. Фактично, Росія втратила можливість на свій розсуд і в межах власних ідеологічних завдань визначати «місця пам'яті», пов'язані з зародженням її державності та ранньої історії. Брати ж участь в аналогічних комеморативних заходах української держави офіційні особи Росії можуть лише як запрошені, як гості, що очевидно веде до вкрай двозначного становища: гості на власному святі чи гості на святі чужої історії? Крім того, подібні «спільні» відзначання з необхідністю вимагають узгодження ідеологічних жестів і смислів у такій надзвичайно чутливій сфері, як історична пам'ять, чого російське керівництво намагається уникати. Росія, отже, зіткнулася із ситуацією, коли вона втратила контроль над «територією пам'яті», а цілковито поділяти її українське переформатування не готова.

Отож, щоб там не писали в підручниках, виникла необхідність у такій версії історії, котра могла б задовольняти потреби і створювати можливість «меморіальних паломництв» на території власної держави. З початку 2000-х років спостерігаються невпинні спроби російського вищого керівництва, підтримані частиною істориків, спрямовані на «суверенізацію» давньої руської історії, її вихід з-під оруди «київської спадщини».

Ладоба – перша столиця Русі

Улітку 2001 р. президент Росії В. Путін здійснив поїздку по північних регіонах країни, в тому числі відвідав Великий Новгород. У листопаді того ж року він запросив для бесіди у Кремль російських археологів та істориків. Одне із головних питань, які цікавили президента, полягало в наступному: як в умовах існування незалежної України, столицею якої є Київ, варто починати вітчизняну (російську) історію, і чи не можна знайти якусь альтернативу Києву? Очевидним кандидатом тут міг би стати Великий Новгород. Наскільки можна судити із повідомлень преси про цю нараду, професійні історики

(переважно московські) не висловили неодмінного бажання включитися у розробку нової історичної схеми¹⁷⁷.

Проте побажання президента знайшли відгук серед петербурзьких археологів, які впродовж довгого часу досліджували інше середньовічне місто півночі Русі – Ладогу (сучасне с. Стара Ладога Ленінградської області). Як PR-забезпечення громадської уваги і постійного фінансування археологічних розкопок ці дослідники вже протягом тривалого часу рекламували в пресі Ладогу як «першу столицю Русі», або ж – «столицю Північної Русі». Ладога, за археологічними дослідженнями, виявлялася древнішою за Новгород, отже – саме сюди, за літописною легендою, було запрошено братів-варягів, тут був «стольний град» Рюрика. Це визначало б статус Ладоги як центру, де, власне, вперше в Східній Європі виникла державна влада. Саме від цього моменту можна відраховувати безперервне тривання російської державності. Так, ще 2000 р., відкриваючи виставку «Тисяча років Північної Європи», присвячену історії Ладоги, губернатор Ленінградської області В. Сердюков проголосив: «Протягом тривалого часу ми знали лише про одну столицю Русі – Київ, але тепер, завдяки копіткій праці учених, стає ясно, що початковим центром, де було закладено самі основи російської державності, є Стара Ладога»¹⁷⁸.

9 грудня 2002 р. президент В. Путін підписав указ «Про святкування 1250-ліття заснування села Стара Ладога Ленінградської області»,¹⁷⁹ який було інтерпретовано в пресі як

¹⁷⁷ Див.: Уткин А. Переписать историю // Версия в Питере. 2002, № 1. С. 9; Шнирельман В. Президенты и археология, или Что ищут политики в древности: далёкое прошлое и его политическая роль в СССР и в постсоветское время // Империя и нация в зеркале исторической памяти: Сборник статей, ред. А. Семёнов, И. Герасимов, М. Могильнер. М., 2011. С. 512.

¹⁷⁸ Повідомлення агентства Росбалт «Годовщине основания Старой Ладоги (Ленобласть) будут посвящены мероприятия федерального значения»: <http://www.rosbalt.ru/main/2000/12/20/745.html> (режим доступу 24 травня 2013 р.).

¹⁷⁹ Указ Президента РФ от 9 декабря 2002 г. № 1390 «О праздновании 1250-летия основания с.Старая Ладога Ленинградской области»

«президентський указ про ювілей древньої столиці»¹⁸⁰. Ювілей було вирішено відраховувати не від першої літописної згадки (862 р.), а від археологічно здобутої більш ранньої дендродати – 753 р.

Вітаючи жителів Ленінградської області з наступаючим 2003-м роком, голова законодавчих зборів області Віталій Климов зазначив: «Наступний 2003 рік відкриває перед нашою областю нові горизонти. І однією із найважливіших подій, що визначатимуть стратегію діяльності обласного парламенту на прийдешній період, стане 1250-ліття Старої Ладоги, древньої столиці російської землі, першої твердині російської державності, яке наступного літа відзначить уся країна». На виконання президентського указу відбулася низка наукових, культурних і громадських заходів, покликаних ствердити у суспільній думці ідею Ладоги як «першої столиці». На початку 2003 р. в Державному Ермітажі було відкрито спеціальну виставку «Старая Ладога – древняя столица Руси», а у липні виставка під тою ж назвою відкрилася у Державному історичному музеї в Москві. У липні 2003 р. у Старій Ладозі було проведено конференцію «Старая Ладога и истоки российской государственности и культуры» та відкрито музей археології.

У квітні 2003 р. губернатор Ленінградської області В. Сердюков запросив президента В. Путіна відвідати Ладогу, і 17 липня в рамках ювілейних заходів такий візит відбувся. В. Путін відкрив пам'ятник на честь 1250-ліття Ладоги, оглянув архітектурні та археологічні пам'ятки, подякував хранителям заповідника за їхню працю. Приїзд президента став сигналом для політичного істеблїшменту. Того ж року «під час зустрічі із

<http://text.document.kremlin.ru/SESSION/PILOT/main.htm> (режим доступу 24 травня 2013 р.).

¹⁸⁰ Див., наприклад, повідомлення на офіційному сайті Ленінградської обл.: «У відповідності з указом, затвердженим главою держави 10 грудня, прийнято пропозицію губернатора Ленінградської області про святкування 2003 р. 1250-ліття заснування села Стара Ладога – древньої столиці Північної Русі» (<http://www.lenobl.ru/news/?id=2560>) (режим доступу 24 травня 2013 р.).

виборцями» Стару Ладугу відвідав Голова вищої ради партії «Єдина Росія» Б. Гризлов.

На відміну від В. Путіна, який утримався від виголошення промов про історичне значення «першої столиці», Б. Гризлов відтворив підготовлені помічниками тези: «У численних архітектурних, історичних та археологічних пам'ятках Старої Ладogi відбито тисячолітню історію держави російської. Фактично Стара Ладога була її першою столицею. Саме тут перші роки перебував престол засновника російської державності Рюрика. Протягом віків Ладога успішно захищала північні рубежі Росії від зовнішніх загроз, будучи важливим торгівельним центром, в якому відбувався безпрецедентний для тих часів обмін культурним досвідом найрізноманітніших цивілізацій»¹⁸¹.

Б. Гризлов заявив, що за підсумками спільного засідання генеральної ради «Єдиної Росії» та регіональної політради участь партії у відродженні Старої Ладogi стала пріоритетним напрямом її роботи: «На підставі факту заснування російської державності зі столицею у Ладозі 753 року партія має намір активізувати роботу з історико-патріотичного виховання росіян. Генрада також рекомендувала політсилам регіональних та місцевих відділень партій організувати поїздки для партійного активу у Стару Ладугу та взяти шефство над аналогічними об'єктами»¹⁸².

17 липня 2004 р. В. Путін здійснив другий візит до Старої Ладogi. У супроводі керівника археологічної експедиції А.

¹⁸¹ Текст виступу див.: <http://altladoga.narod.ru/newsarh/2003/grizlov/partial.htm>. Див. висвітлення візиту на офіційному сайті Б. Гризлова: <http://www.gryzlov.ru/index.php?page=events&id=224>. Див. також інтерв'ю Б. Гризлова «Российской газете» від 27 листопада 2003 р. «Все нам дорого в этом городе. В этом году исполнилось 1250 лет прекрасному древнерусскому городу Старая Ладога» (<http://www.rg.ru/2003/11/27/gryzlov.html>) (режим доступу 24 травня 2013 р.).

¹⁸² Партия «Единая Россия» будет курировать проект возрождения Старой Ладogi: <http://www.gryzlov.ru/index.php?page=events&id=225> (режим доступу 24 травня 2013 р.).

Кіріпичникова він спустився в археологічний розкоп, де йому продемонстрували артефакти IX – початку X ст.¹⁸³

Попри такий енергійний старт, можливості Ладоги як історичної столиці Русі та місця, де зароджувалася російська державність, швидше, розчарували В. Путіна. «Комеморативна насиченість» місця виявилася недостатньою. Невеличке і непрезентабельне село, із незначною кількістю пам'ятників старовини явно «не дотягувало» до відведеної йому грандіозної ролі. До того ж щоразу В. Путіну доводилося приїжджати до Ладоги із Великого Новгороду, і контраст із цим незрівнянно багатшим старовиною та історією містом, чие значення в російській історичній свідомості абсолютно виняткове, очевидно, не сприяв вибору на користь Ладоги. Бідна на події історія цього міста явно не відкривала достатнього простору для експлуатації в рамках історичної політики. На відміну від Новгороду, з яким традиційно пов'язані важливі й дорогі для російської історичної міфології теми «закликання князів», республіканських традицій, вічової демократії, суперництва з Києвом, «першого вікна в Європу», та й просто високої трагіки деяких епізодів історії. У новій історії Росії вже був приклад успішного використання саме цієї символіки Новгороду для державних історичних святкувань – 1000-ліття Росії у 1862 р.

У певному сенсі, Ладога виявилася фальстартом, і після 2004 р. інтерес до неї, як і загалом до теми пошуків нових версій початкової історії, стрімко падає.

1150-ліття російської державності

Утім, прогалина залишалася незаповненою. З новою енергією пошуки окремих початків російської історії почалися вже в період президентської каденції Д. Медведєва, вилившись, в кінцевому підсумку, у святкування 1150-ліття російської державності.

¹⁸³ Владимир Путин посетил раскопки в Старой Ладоге и осмотрел уникальное копьё: <http://www.newsru.com/russia/17jul2004/kope.html> (режим доступу 24 травня 2013 р.).

Уже відзначення ювілею Ладоги по-новому актуалізувало легендарний епізод початків Русі – закликання у 862 р. скандинавської династії – і постать напівміфічного Рюрика як першого руського князя. Лише за умови довіри до букви літописного переказу, згідно з яким Рюрик початково осів у Ладозі, можна було бодай якось обґрунтувати її значення як «першого стольного града» Русі. Як відомо, епізод із запрошенням варягів перебуває у центрі історіографічної полеміки про походження Русі та руської державності.

Історично полеміка довкола «варязького питання» була і залишається не тільки науковою дискусією, але й громадським дебатом, з окресленими ідеологічними позиціями учасників. Норманізм, тобто визнання визначальної ролі скандинавів у виникненні Руської держави, протягом імперського періоду вважався позицією офіційною, антинорманізм – позицією злегка опозиційною, патріотичною і ліберальною. Після Другої світової війни відбулася зміна ідеологічних маркерів: тепер антинорманізм почав заохочуватися властями.

Нове видання цієї дискусії після 1991 р. засвідчило, що сторони, значною мірою, утримують зв'язок з ідеологічними позиціями радянського часу: антинорманісти асоціюють себе із патріотично, «проросійськи» налаштованими групами, норманісти – із ліберальною, прозахідною і космополітичною інтелігенцією двох столиць. Полеміка між ними протягом останнього десятиліття, у тому числі й у засобах масової інформації, досягала нерідко серйозного накалу. Однак уперше жодна із позицій не мала статусу офіційно підтримуваної, а державна влада не сигналізувала про свої вподобання.

Ці моменти варто враховувати, адже ідеї 1150-літнього ювілею російської державності, які вочевидь апелюють до «норманістичного» розуміння ранньої руської історії, притому в його майже донауковому літописному виданні, визрівали на фоні конкуренції двох груп в академічному істеблїшменті (інституційно сконцентровані, відповідно, довкола Інституту російської історії РАН та Інституту загальної історії РАН) за вплив на політичні еліти і громадську думку. Спонсорувавши ювілей,

адміністрація тодішнього президента Росії Д. Медведєва вперше за пострадянський період зробила вибір на користь однієї із груп.

2009 р., через шість років після Ладоги, свій ювілей – тожонні 1250 років – нарешті святкував Новгород Великий. 18 вересня, напередодні урочистостей місто відвідав Д. Медведєв. Тут, серед інших справ, він провів зустріч зі співробітниками закладів культури, де розмова переважно точилася про історію. Один із її учасників, керівник центру археології Новгорода С. Трояновський, звернув увагу Д. Медведєва на Новгород як місце, яке символічно долає значення Київської держави: «Стара Ладога та Новгород, або, точніше, його попередник – Рюрикове Городище – ось та зв'язка, той перший трансконтинентальний маршрут, котрий, загалом, став віссю Росії [...] Це справді точка, з якої починалася історія Новгорода, і в цьому сенсі – історія Росії. Тут був Рюрик, звідси Олег рушив далі на Смоленськ та на Київ, створюючи наступну, розвиваючи цю лінію на південь, до Дніпра та Чорного моря»¹⁸⁴.

Згодом президент Д. Медведєв виступав на спільному засіданні президії Державної ради і президії Ради з культури та мистецтва, що відбувалося у Новгороді. На цьому засіданні президент Росії вперше озвучив ідею відзначення ювілею російської державності. Оформлено це було як згода із пропозицією, хоча, зі стенограми засідання не очевидно, щоб хтось із присутніх її висував: «Я цілковито підтримую ідею відзначити 1150-ліття виникнення нашої держави. Тому що, коли дотримуватися канонічної [версії історії], то у нас немає жодних інших підстав гадати, що наша держава виникла якось інакше. Зрозуміло, це були складні процеси, але у нас є історія, яка уже, можна вважати, століттями сприймається однозначно. І подібного роду ювілеї, мені здається, необхідно відзначати»¹⁸⁵.

¹⁸⁴ Див. стенограму засідання: Встреча с сотрудниками учреждений культуры Великого Новгорода: <http://www.kremlin.ru/transcripts/5511> (режим доступу 24 травня 2013 р.).

¹⁸⁵ Выступление на заседании президиума Государственного совета и президиума Совета по культуре и искусству: <http://www.kremlin.ru/transcripts/5508> (режим доступу 24 травня 2013 р.).

3 березня 2011 р. Д. Медведев видав указ № 267 «Про святкування 1150-ліття зародження російської державності»¹⁸⁶. Його текст доволі скупо, лише стандартною для подібних документів формулою, обґрунтовує смисл події: «З метою подальшої консолідації російського суспільства та у зв'язку із відзначенням у 2012 році 1150-ліття зародження російської державності»¹⁸⁷.

Зародження російської державності не є святом із числа регулярних, або ж таких, що відзначаються із певною періодичністю. Отже, автоматичного відзначення чергової дати тут не може бути. Ясно, що призначаючи 1150-літній ювілей на 2012 рік, його організатори мали на увазі якийсь прецедент, який дозволяв би відраховувати подію від 862 р.

«Суверенна історія»

22 липня 2011 р. президент Д. Медведев провів два засідання з питань підготовки святкування 1150-ліття російської державності: з обраним колом істориків та археологів, а також спільне засідання президій Ради з культури та мистецтва і Ради з науки, технологій та освіти. Місцем проведення було обрано – з прозорою і промовистою символікою – місто Владимир, з яким у традиційних схемах російської історії пов'язується виникнення державного утворення, що згодом стало Московською державою.

На спільному засіданні президій Ради з культури та мистецтва і Ради з науки, технологій та освіти Д. Медведев виступив зі вступним словом, де намагався розставити ідеологічні акценти святкування. Він нагадав про епоху «великих реформ» Олександра II, коли відзначали перший подібний ювілей. Зазначив, що «після епохи заперечення смислу цих подій» подібний ювілей сприятиме ствердженню

¹⁸⁶ Указ Президента РФ от 3 марта 2011 г. № 267 «О праздновании 1150-летия зарождения российской государственности» <http://text.document.kremlin.ru/SESSION/PILOT/main.htm> (режим доступу 24 травня 2013 р.).

¹⁸⁷ Там само.

загальноприйнятої версії минулого, яка, своєю чергою, сприятиме консолідації країни після складних часів»¹⁸⁸.

Зрозуміло, що порівняно із попереднім ювілеєм з'явилися нові смисли, котрі влада хотіла б транслювати, відзначаючи 1150-ліття. Так, Д. Медведєв зазначив два уроки, які варто винести із роздумів над подіями 862 р.

Перший полягав у тому, що Росія початково виникла як багатонаціональна держава: «Розвиток російської державності від початку відбувався на багатонаціональній основі і пішов не шляхом дроблення, а, навпаки, шляхом об'єднання. І лише тому ми маємо сьогодні таку унікальну державу. Удільна роздробленість вже в той період сприймалася як фактор послаблення, і у процесі створення держави не було суттєвих перепон для культурного та релігійного різноманіття, що знову ж таки визначило створення такої унікальної держави, як Російська імперія, згодом Російська Федерація. Гадаю, що це один із досить серйозних, просто фундаментальних історичних уроків»¹⁸⁹.

Другий урок – Росія в самий момент свого виникнення була правовою державою: «Від початку Росія формувалася, коли хочете, як правова держава, тобто держава, в якій були власні правила поведінки, те, що сучасною мовою називається законодавство. [...] І ідея правової російської держави того періоду як раз полягала у загальній ідеї справедливості: влада потрібна для того, щоб держава розвивалася, щоб люди жили краще, і тому влада має враховувати як інтереси пересічних людей, так і їхні традиції, традиції різних народів, об'єднаних у великій країні. Згодом наше право продукувало все нові й нові зразки, виникла все складніша система права, включно вже, у кінцевому підсумку, із Зводом законів Російської імперії, і згодом, звичайно, і в радянський період, цю традицію було

¹⁸⁸ Див. стенограму засідання: Заседание по вопросу подготовки к празднованию 1150-летия зарождения российской государственности <http://news.kremlin.ru/news/12075> (режим доступу 24 травня 2013 р.).

¹⁸⁹ Там само.

продовжено, і це забезпечувало знову ж таки правовий розвиток нашої державності»¹⁹⁰.

Разом із цими, прямо заявленими бажаними смислами відзначення ювілею, в стенограмах двох засідань у Володимирі проглядає ще одна задача, яка практично не оголошувалася, але постійно була присутня в дискусіях імпліцитно. Ця тема – розмежування компетенцій російської історії та історій країн, що нині володіють значними фрагментами територій Давньої Русі. Очевидно, одним із наслідків святкування 1150-ліття передбачалося закріплення такої схеми давньої історії, яка не вимагала б узгодження із сусідами і була свого роду «суверенною територією історії».

У стенограмах обох засідань впадає в вічі намагання уникати згадок про Київ, «Київську Русь», «Київську державу», як, зрештою, Україну і Білорусію як можливих спадкоємців тієї події, ювілей якої відзначатимуть у Москві. Достатньо простого частотного аналізу досить, щоб продемонструвати цей факт. Так, у стенограмі наради з істориками та археологами «Київ» згадано лише 1 раз, «Київська Русь» – 2, «київські князі» – 1 раз. У стенограмі спільного засідання президій Ради з культури та мистецтва і Ради з науки, технологій та освіти «Київ» не згадано жодного разу, «Київську Русь» – лише 1 раз. Для порівняння: на нараді з ученими Владимир було згадано 12 разів; Новгород – 6; Суздаль – 3. Із історичних діячів Рюрика згадано двічі, Володимира Святославича також двічі, Володимира Мономаха – тричі, але тільки як засновника міста Владимир.

Жодного центру колишньої Київської Русі, жодної події з канонічного набору киево-руської історії не було згадано. У дискусіях відсутня уява історія Русі між X і XII ст., і вся територія, на якій ця історія точилася.

Директор Інституту історії матеріальної культури РАН (Санкт-Петербург) Є. Носов зосередився на Новгороді та Рюриковому городищі. Директор Інституту археології РАН М. Макаров говорив про «старожитності Владимирської землі»: «Справді, цілком очевидно, що Владимирська земля, Владимир,

¹⁹⁰ Там само.

Суздаль посідають особливе місце в нашій історії. Це одна з точок, де відбувалося становлення державності, її кристалізація. І, загалом кажучи, правильно, що тут відбуваються такі події, як зустріч з істориками. Звичайно, усе прийшло з північного заходу. Але історія Росії так розвивалася, що центр зміщувався, це не моноцентрична історія, центр зміщувався. І дуже важливо в переддень ювілейних урочистостей, щоб цей ювілей не став ювілеєм одного міста і щоб він не викликав конкуренцію між різними містами, а щоб це був ювілей країни, і в центрі була б саме ідея інтеграції. У XII столітті саме тут знаходився центр Русі, центр влади»¹⁹¹.

На прикладі одного з археологічних артефактів, що потрапив з новгородських територій до Суздальської землі, М. Макаров демонстрував Д. Медведеву «культурну єдність» двох земель уже в найдавніший період: «Річ північно-західна, знайдено її тут, на північному сході, це XI століття, річ, яка демонструє, що уже в XI столітті була єдина територія з культурною єдністю, різні частини якої були пов'язані. Це надзвичайно важливо акцентувати в рік нашого ювілею»¹⁹².

Отже, історія «Русі», про яку говорили у зв'язку із ювілеєм російської державності, виглядає наступним чином: вона зароджується у Новгороді, уже в ранні часи на півночі формується «територія з культурною єдністю», що включає «північно-східні землі», на яких, починаючи із XII ст., визріває новий центр – Владимир, що згодом передасть естафету Москві. Мовні звички, утім, все ще підводять: стверджуючи нову схему, люди продовжують називати ці території «північний захід» та «північний схід», відраховуючи географію Русі від – парадоксальним чином відсутнього і неназваного – центру: Києва та Руської землі.

Відсутність центральних територій, центральних подій і головних персонажів історії Київської держави у новому розумінні середньовічної історії Росії є явищем надзвичайного значення. Уперше за все тривання історіографічних війн

¹⁹¹ Див. стенограму: Встреча с учёными-историками <http://news.kremlin.ru/news/12073> (режим доступу 24 травня 2013 р.).

¹⁹² Там само.

національна належність цього сегменту історії не заперечується і не дискутується. Він виключається із горизонту російської історії, схема якої має «обійти» потенційно спірні території, не входячи у зіткнення із сусідніми історіографіями.

І все ж проблема узгодження ідеології майбутнього святкування з Україною та Білорусією виникла. На спільному засіданні президій Ради з культури та мистецтва і Ради з науки, технологій та освіти її порушив директор Інституту загальної історії РАН О. Чубар'ян: «Існує одна тема – це проблема спільної нашої історії, тих держав, які нині самостійні держави і входили до складу Російської імперії. Стосовно ювілею це в першу чергу Україна та Білорусія, навіть більше Україна. Я хочу вам сказати, що у нас були контакти з українськими колегами. Вони не надто налаштовані на святкування цього ювілею як святкування зародження Російської держави»¹⁹³.

Відповідь президента Д. Медведєва на подібні заклики дуже точно визначає, в чому полягає надзавдання нових схем російської історії, які послужливо пропонують археологи й історики: «Тепер з приводу наших друзів на Україні, у Білорусії. Я сьогодні вже говорив колегам історикам і хотів би на засіданні нашої великої ради (двох рад) сказати. Звичайно, ми зацікавлені у тому, щоб вони з нами все це відсвяткували. Але ми люди цілком розумні й гнучкі. Указ, який я підписав, підкреслюю, це російський указ, а не український. Я – Президент Російської Федерації, а не України. Він називається “Святкування 1150-ліття зародження російської державності”, тому що він не розповсюджується на територію України»¹⁹⁴.

Отже, російська влада воліла б працювати з такою версією минулого, котра створювала б простір «суверенної історії», в межах якого інтерпретації не залежатимуть від сторонніх факторів і який можливо контролювати суверенно. Навіть якщо за це доведеться платити дорогою ціною відмови від важливих

¹⁹³ Заседание по вопросу подготовки к празднованию 1150-летия зарождения российской государственности <http://news.kremlin.ru/news/12075> (режим доступу 24 травня 2013 р.).

¹⁹⁴ Там само.

сегментів минулого. Це – цілковито нове явище. Уперше було заявлено, що компетенція російської історії збігається із територією, на яку розповсюджується державна влада. Нові політичні еліти Росії готові до демонтажу не просто радянських – інклюзивних – інтерпретацій Київської Русі як «спільного минулого» трьох східнослов'янських народів, але й великою мірою традиційного нарративу російської історії, який неподільно володів «Київським періодом».

Щоправда, у лютому 2012 р. було видано розпорядження президента РФ, яким Міністерству закордонних справ доручено «проробити питання про організацію в рамках святкувань 1150-ліття зародження російської державності спільних заходів у тристоронньому форматі за участю представників України та Республіки Білорусія. МЗС Росії запропоновано зробити особливий акцент на проведенні комплексу координованих акцій в Росії, Білорусії та Україні»¹⁹⁵. Але у цілковитій відповідності з заданою президентом Д. Медведевим тональністю ані державні органи Росії, ані її наукові, освітні чи просвітницькі організації не проявляли особливої зацікавленості у залученні України до участі у відзначенні.

Як свідчить аналіз діяльності російських інституцій, задокументованої на їхніх офіційних сайтах¹⁹⁶, на які покладено завдання міжнародного культурного співробітництва і пропаганди російської культури – таких, як фонд «Руский мир» або «Россотрудничество», – ці інституції в організації згаданих комеморативних заходів не виокремлювали Україну як об'єкт спеціальної уваги в ряду інших країн. Частотність, масштаб і офіційний рівень заходів в рамках відзначення 1150-ліття російської державності, які ці організації проводили в Україні, була навіть меншою, ніж в інших країнах «ближнього

¹⁹⁵ Об исполнении поручения Президента об организации в рамках празднования 1150-летия зарождения российской государственности совместных мероприятий с участием представителей Украины и Белоруссии <http://www.kremlin.ru/assignments/15024> (режим доступа 24 травня 2013 р.).

¹⁹⁶ <http://www.ruskiymir.ru>; <http://ukr.rs.gov.ru>

зарубіжжя». Це, можливо, є частиною загальнішої тенденції, адже так само ці інституції не виокремлювали Україну у заходах із відзначення двох інших ювілеїв 2012 р.: 400-ліття закінчення Смутного часу та 200-ліття Вітчизняної війни 1812 р.

Місцями проведення ювілейних урочистостей 2012 р. було призначено: Стару Ладугу, Вологду, Білозерськ, Псков, Ростов Великий, Кострому, Владимир і Москву із кульмінацією подій у Великому Новгороді 21–23 вересня. Передбачалося, що святкування у Новгороді відбудеться за участю «перших осіб держави». Але урочистості припадали вже на каденцію нового президента – В. Путіна. У кінцевому підсумку, повторення грандіозності святкувань «Тисячоліття Росії» не відбулося. Ані президент, ані прем'єр-міністр, ані спікери палат у Новгород не приїхали, і подія далеко не нагадувала 1862 р. Імовірно, нова адміністрація вирішила з якихось причин не перетворювати кульмінацію святкувань на захід державного значення. Про причини можна лише гадати. Так само, як і про те, чи матимуть пошуки варіантів «суверенної історії» продовження, а чи залишаться епізодом історичної політики 2000-х років.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

1. Російський історичний дискурс стосовно України і творення відповідних образів української історії та її репрезентацій формується під впливом таких основних чинників:

- культурної та політичної традиції, згідно з якою Україна сприймається переважно як частина спільного культурно-історичного простору;
- стратегічних політичних завдань – як внутрішньої (ідеологічна консолідація та уніфікація), так і зовнішньої (геополітичні розрахунки);
- тактичних політичних завдань – підтримка чи дискредитація конкретних політичних сил в Україні, культурний та ідеологічний тиск.

2. Основними агентами й акторами, що впливають на формування російського історичного дискурсу, є провідники і речники правлячого класу¹⁹⁷, державні і недержавні академічні та експертно-аналітичні центри, засоби масової інформації. Серед них можна виокремити «традиційні» – це академічні установи та університетські центри, які впливають переважно на формування академічного дискурсу і лише спорадично виходять на поле ідеології, та «нові» – ті, що активно формують публічний дискурс. Серед цих останніх є дві основні групи: ті, що займають офіційно-охоронні позиції, і ті, що мають ширший спектр думок і поглядів, представляючи різні погляди на одну й ту саму проблему.

3. Безпосередній вплив держави на формування історичної політики та відповідних дискурсивних практик здійснюється як на рівні публічних політичних заяв, так і організаційно-фінансовому: через цільове фінансування та підтримку державних і недержавних наукових та експертно-аналітичних центрів. У випадку з недержавними організаціями «державне замовлення» нерідко опосередковується імітацією формальної «академічної незалежності» недержавних організацій. Варто

¹⁹⁷ Тут поняття «правлячий клас» означає верхи федеральної державної бюрократії і споріднених з нею політичних сил.

зауважити, що ідеологічне обслуговування запитів держави у царині історичної політики подеколи зумовлюється матеріальними інтересами певних груп державної й академічної бюрократії, окремих груп інтересу/впливу в аналітично-експертному середовищі.

4. Подібність завдань, що стоять перед культурними елітами і правлячим класом України й Росії (ідеологічна консолідація, виховання лояльного громадянства, творення консолідуючих історичних міфів, традицій, комеморативних практик і «місце пам'яті») є джерелом конфлікту саме на полі спільного минулого, оскільки однакове завдання має різне політико-ідеологічне і культурне наповнення в Росії та в Україні. Це спільне минуле інструменталізується різними групами інтересу/впливу в політичних і бюрократичних елітах, в експертному середовищі, які мають з цієї інструменталізації політичний, моральний і фінансовий зиск. Усі конфлікти між Україною та Росією з приводу минулого пов'язані з активною інструменталізацією історичної пам'яті та історії (1993, 2003, 2007–2010 роки).

5. В аналізі дискурсивних практик щодо минулого можна виокремити такі форми: афірмативна (пов'язана передусім зі ствердженням певних ідеологічних постулатів), дидактична (спрямована в першу чергу на трансляцію згаданих постулатів у сферу освіти і виховання) та академічна (тут йдеться здебільшого про сферу наукових досліджень). Цей поділ¹⁹⁸ є умовним, оскільки усі зазначені дискурси перебувають у стані взаємодії, перетинаються, і взаємно впливають один на одного. Проте при аналізі конкретних дискурсивних практик варто користуватися цією аналітичною схемою для коректної ідентифікації мети, завдань і наслідків певної дискурсивної практики.

6. Для цього також варто залучати до аналізу такі параметри:

- самопозиціонування груп інтересу/впливу в аналітично-експертному середовищі;
- джерела фінансування;
- місце речників у політичній, бюрократичній, політичній ієрархії;

¹⁹⁸ Аналітичний поділ, запропонований А. Мегілом.

– персональні біографії.

7. Аналізуючи російські історичні дискурси щодо України треба брати до уваги ту обставину, що в російському академічному, політичному і медійному просторах не існує одноманітності у ставленні до нашої країни (уявлення про таку одноманітність, які побутують в українських ЗМІ і свідомості деяких вітчизняних публічних діячів, є перебільшеними). На рівні академічного дискурсу переважає прагнення до дисциплінарної об'єктивності (яка визначається набором дослідницьких практик і конвенцій, що безумовно визнаються професійною спільнотою як гарантія професіоналізму й академічної етики). Афірмативний і дидактичний дискурси (які домінують у медійному просторі) можуть імітувати об'єктивність і неупередженість, однак їхня ідеологічна спрямованість легко прочитується за допомогою контекстуалізації, дискурс-аналізу й ідентифікації джерел та інтересів.

8. Варто також брати до уваги відповідність медійного резонансу і реального впливу/ефекту тих чи інших дій у сфері історичної політики. Нерідко ЗМІ створюють «медійну хвилю», завдяки якій певна подія набуває резонансу, неадекватного реальному змісту і суспільній вазі цієї події. Такий резонанс охоче підтримують (а іноді й цілеспрямовано створюють) групи інтересу/впливу в державній та академічній бюрократії, експертному, академічному, політичному і громадському середовищах. Іноді, особливо якщо це збігається з політичною інструменталізацією минулого політиками, це призводить до гучних суспільних конфліктів як усередині країни, так і на рівні міждержавних відносин.

9. Для ідентифікації таких випадків і визначення лінії поведінки необхідні консультації з академічним середовищем, поточна академічна експертиза, яка має здійснюватися на окремих фінансових засадах, поза межами фінансування планової діяльності. Було б доцільним розглянути питання про створення постійної міждисциплінарної експертної групи з питань аналізу гуманітарної політики у складі НАН України з окремим фінансуванням як з бюджету академії, так і з добровільних внесків зацікавлених установ. Така група могла б не лише

здійснювати поточний аналіз проблем, що виникають, але й забезпечувати проактивний моніторинг тенденцій у сфері гуманітарної політики як в Україні, так і за її межами.

Підписано до друку 17.06.2013 р. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 7,44. Обл. вид. арк. 5,01.
Наклад 300 при. Зам. 20. 2013.

Поліграф. д-ція Ін-ту історії України НАН України.
Київ-1, вул. Грушевського, 4.